

Въпросът за земята през XIX век

The Land Question in 19th Century

Петър ДОБРЕВ, Николай ТОДОРОВ
Petar DOBREV, Nikolay TODOROV

Abstract. *The land question is one of the main research problems in contemporary Ottoman studies. Until the end of its existence, the Ottoman Empire predominantly maintained an agrarian character, which explains the importance of the agrarian change that occurred in the 19th century. Still, the transformation of land at the end of the 18th and the beginning of the 19th century is an issue that is not yet fully clarified. Difficulties arise both from the lack of documents and from the absence of legislative acts that reflect the change. Traditionally, the question of land has been intensely studied after 1858, when the “Land Code” was adopted. Our study attempts, first and foremost, to trace the changes in the status of the land from the late 18th century to the 1840s. The changes in land ownership as a result of the proclaimed reforms in the 1840s – the Tanzimat era – are also examined. The Land Code of 1858 and the gradual transformation of the land into private property are discussed in detail. The “Çiftlik debate” is also thoroughly explored, as it remains central to modern studies on the agrarian regime in the Ottoman Empire. We try to contribute to this debate by showing the different types of çiftliks that existed in the lands inhabited by Bulgarians. Some of them followed the path of capitalist modernization and turned out to be extremely sustainable farms that continued to exist in the Bulgarian state after 1878. Analyzing the available historiography and using new archives, we analyze in detail the reasons why certain areas were more suitable for this type of agriculture, while in most of the Bulgarian lands such development was absent.*

Keywords: çiftliks; Ottoman Empire; Bulgaria; historiography; Agrarian question; feudalism; sipahi

1. Земя и земевладение в османското законодателство – между правната норма и историографските деформации

Темата за аграрните отношения в Османската империя твърде дълго време доминира в българската историография. Марксистката парадигма изисква тяхното обстойно проучване с оглед на доказването на феодалния характер на Империята, което предполага и наличието на засилен историографски интерес спрямо османската аграрна система. Тази тенденция се запазва до 1989 г., когато като че ли темата остава на заден план. Либерализацията, настъпила в историческите изследвания след тази дата, доведе до известно изоставяне на темата, особено що се касае до XIX в. Традиционно интересът на българската историография е насочен към т. нар. „Класически период“ (XV – XVI в.) и последвалите векове на трансформация на аграрните отношения, но като цяло, с малки изключения, изследванията се концентрират в периода XV – XVIII в. Единствено Страшимир Димитров прекрива тази изкуствено поставена граница и прави няколко фундаментални и от съвременна глед-

на точка изследвания на премахването на спахийската система и чифлишкото земевладение през 50-те – 70-те години на XIX в. Аграрното производство е доминиращо в икономиката на Османската империя през целия период на нейното съществуване. Трансформацията на аграрния режим следва логиката на политическото развитие на Империята и съответно големите промени, настъпили с опитите за реформи в армията или провинциалната администрация, оказват влияние и върху съществуващия аграрен режим.

Традиционно промените в аграрната система на Османската империя през XIX в. започват да се изследват след 1858 г., т.е. след приемането на Закона за земята. Това е характерно въобще за османистичната историография, която само щрихира периода от началото на века до посочената година. Това е обяснимо с оглед на липсата на конкретно законодателство, което на юридическо ниво да регламентира аграрните отношения и множеството неясноти, породени от твърде динамичния в политическо и административно отношение предхождащ XVIII в. Все пак обаче до приемането на Закона за земята има едно твърде важно събитие, което кардинално оказва влияние върху аграрния режим – премахването на спахиите, респективно на тимарската система. Интересно е, че това е тема, която почти не присъства в изследванията (български и чужди), с изключение на посочената статия на Страшимир Димитров. Тази реформа не оставя трайни следи и в имперската историография, което според Димитров се дължи на факта, че премахването на еничарите респектирало спахиите, които не оказали никаква съпротива, което, от своя страна, прави реформата безпрепятствена, а от там – и безинтересна за османските хронисти (Dimitrov, 1956, p. 41).

Друг важен елемент от аграрните отношения, който според марксистката историография е следствие от промяната, е замяната на тимарското земевладение с чифликчийско. Последното в абсолютизиран вид е доминиращо в по-старата историография, но също до известна степен е оспорено в цитираното изследване на Стр. Димитров.

Преди да пристъпим към разглеждането на темата по същество, все пак трябва да изложим основните положения в земевладението до XIX в., за да видим какво всъщност се променя в тях след това. Тук няма да влизаме в подробности за видовете аграрни категории, а по-скоро ще се опитаме да обобщим въпроса за земята в следните елементи: собственост, регулиращи фигури в поземления фонд, владелчески права, процедура по придобиване на земята. Последното се налага с оглед на това, че картината, която виждаме през 30-те и 40-те години на XIX в., коренно се различава от тази на по-ранната епоха и показва важни елементи не само от трансформацията на аграрния режим, но и в промяната на икономическия статус на османските поданици. С други думи, ще се фокусираме основно върху т. нар. мирийски (държавни) земи, тъй като те са най-разпространеният вид земи в Османската империя и същевременно именно в тази категория протичат интересуващите ни процеси на промяна на аграрната система.

Според правната дефиниция, залегнала в османското законодателство, върховната собственост върху земята (*rakaba*) принадлежи на държавата в лицето на султана. Това са основно орни земи, предвидени за зърнопроизводство (İnalçık, 2003, p. 39; Paçveva, 2011, p. 106). Към категорията на държавните земи принадлежат и ливадите, пасищата и разработените от селяните целини и бластисти места. Ограниченията върху тези земи е за участието им в действителни покупки-продажби, дарения и залагане срещу дългове. Наследствените

права също са в голяма степен ограничени. Върху тях действа режимът на тапията. Последното означава, че възможността за придобиване, ползване и наследяване става под контрола на сахиб-и арз (господаря на земята), като посочените операции са възможни едва след като той издаде тапия (Paçveva, 2011, p. 106). Тя [тапията] според В. Мутафчиева представлява писмено съгласие на сахиб-и арз, както и удостоверение за получаването на еднократна такса за тапия, въз основа на което кадията издава акт за владение (*хюджет*). В ролята на сахиб-и арз основно са спахиите или други чиновници (в случая на вакъфите например – мютевелиите). Мутафчиева обобщава, че „правото на прехвърляне на владение върху мирийска земя, което общото законодателство давало на райета, не било фикция. Неотменимо условие, при което можело да се извърши прехвърлянето, било свидетелството, издавано от „сахиб-и арз“, с което той заявявал пред съда, че е съгласен с извършването на прехвърляне и че е получил определената сума срещу „ресм-и тапу“ или „хакк-ъ карар“. Встъпването във владетелски права обаче санкционирал съдът, издавайки *хюджет* за право на владение. С този именно *хюджет*, а не с издадената от спахията тапия селянинът защитава своите права при евентуалното им оспорване (Mutaftchieva, pp. 237 – 238).

В османистичната литература има сериозна дискусия как трябва да се дефинират правата на земеделското население, ангажирано с обработването на земята. Тук проблематичен е османският термин *tasarruf*. Най-общото значение на този термин е „владение“ и по този начин най-често се определят правата на райета върху земята, която обработва. Установената историографска теза в синтезиран вид изглежда по следния начин: „Дали райетският му чифлик бил върху държавна или върху вакъфска земя, и в двата случая той се подчинявал на режима на тапията. Според него селянинът имал право на владение (*tasarruf*) и плодopolзване (*istiğlal*) върху орната земя. Той не можел да я продава, дарява, завещава, залага срещу дългове, да променя предназначението ѝ на земя за зърнопроизводство, превръщайки я в лозе или градина, или строейки върху нея сграда. Селянинът бил наследяван безусловно само от синовете си... Селяните можели да придобиват отделни ниви и цели чифтове земя и чрез процедурата на прехвърлянето (*ferağ*) на владетелските права (*tasarruf*) от един земеделец на друг (Paçveva, 2011, pp. 140 – 141)“. Тази процедура се осъществява в съда отново със съгласието на „сахиб-и арз“. Ст. Първева отбелязва, че термините, които се използват в документите по регистрация на подобни сделки – „*beu*“ или „*satma*“, буквално „продажба“, не се отнасят за земята, а за правото на владение или плодopolзване, което се прехвърля от едно лице на друго. Това според нея се потвърждава от факта, че сумата която се получава при подобен тип сделка, не е цената на земята (Paçveva, 2011, p. 141).

Тази формулировка доминира в изследванията на аграрните отношения в Османската империя в нейния Класически период, като се възприема, че тя остава непроменена и през XIX в. Същевременно обаче някои изследователи изказват известни възражения по отношение на продажбата на земята, като я определят по-скоро за правна фикция. Както много често се случва в османската действителност, правната норма се разминава с реалната практика. По отношение на търговския оборот на земя Колин Имбър приема, че в класическото османско законодателство зад правилната терминология реално са прикрити действителни търговски сделки със земя, които стават факт с разрешението на сахиб-и арз. Според него със забраната на шейхюлислама Ебуссууд да се използват термини за про-

дажба, всъщност се поддържа идеята, че фактически собственик на земята е държавата (Imber, 1997, pp. 131, 128 – 132).

Подобна, твърде смела за времето си хипотеза по отношение на статута на притежаваната земя изказва през 1947 г. големият български османист Гълъб Гълъбов. В студията си „За основните начала на поземлената собственост в Османската империя и специално в България под турско владичество“ той прави категоричен извод, че „в действителност, те [владелците на мирийски земи] не са били нито наематели, нито плодоползватели на тия земи, а фактически собственици с трите елемента на това право на собственост: *usus*, употребление (обработване на земята), *fructus* събиране на плодовете (реколтите на земята) и *abusus* разпореждане (със земята)“. Понеже третия елемент от правото на собственост (*abusus*) притежателите на мирийски земи получават с разрешение на нарочен чиновник, представител на османския фиск, и това би могло да се възприеме като ограничаващо за собствеността върху земята, Гълъбов посочва, че въпросният чиновник е нямал право да откаже исканото разрешение, което се е получавало „автоматически със самото изявление да упражнят правото на разпореждане със земите си“. Така според него превръща собствениците на земя в „своего рода пълни собственици *sui generis veritables propriétaires*“ (Galabov, 1947, pp. 73 – 74).

От особена важност е констатацията на Гълъбов, че „притежателите на мирийски земи са ги обработвали до края на своя живот, когато поисквали, са ги продавали, и всички тези права те са упражнявали почти без разлика от правата, които са имали над своите недвижими имуществва вътре в селото или града (къщи, дюкяни и пр.), които са били безспорно тяхна собственост“. Притежателите на мирийски земи са считали себе си за „истински техни собственици (малсайбии)“ и на база на притежаваните от тях хлюджети и тапиу „те са продавали и полските си имоти, и имотите си в село, когато са пожелали, на когото са поисквали и за колкото се уговаряли“ (Galabov, 1947, pp. 74 – 75).

Изводите на Гълъб Гълъбов са базирани на голям обем от тапиу и хлюджети за покупко-продажба или притежание на земи – регистрирани в кадийските сиджли или единични, които детайлно илюстрират транзакциите на земя в един твърде дълъг период от XVI до XIX в. Много скоро обаче Гълъбов е принуден да коригира тезата си от 1947 г.

През 1949 г. той е подложен на критика от страна на наложилия най-ортодоксалните форми на марксистката историография в България – Жак Натан. В своето „помагало“ (както сам го нарича) „Марксистко-ленинско учение за общественно-икономическите формации“ Натан отделя специално място на тезата на Г. Гълъбов, като отбелязва, че последният „не може да разбере същността на икономическите отношения при феодализма“ и че всъщност се касае за едно „формално право“. В действителност Гълъбов може да посочи „много правни материали и формални документи“, които показват, че българите „били собственици на земята, т.е. имали право да я отстъпват, даже да я продават“, но всъщност, както посочихме, се касае за „формално право... една фикция, формална юридическа собственост върху земята“. Ж. Натан прави категоричния извод, че „действителен собственик е не този, който формално владее земята, а този, който има правото да получава данъци“, които в турския случай се припокривали със самата рента. Именно поради последното „заключението, което Г. Гълъбов прави в своята студия, си остава поначало неправилно“ (Nathan, 1949, pp. 235 – 237).

През 1955 г. Гълъб Гълъбов публикува ново изследване „По някои въпроси на турското фео-

дално земевладение“, в което посочва, че „тръгнали по нови методологически релси, ние ще се постараме не само да поправим и уточним неправилното си становище от 1947 година..., но и да поставим в съгласие с постиженията на съветската икономико-правна наука относно собствеността на земята“ (Galabov, 1955, p. 166). Като „аргумент“ за неправилната си постановка от 1947 г., макар и да признава, че „чрез разни почти еднозначни изрази всички се свеждат към признаване на пълна или почти пълна частна собственост на селяните-раи върху притежаваните от тях в пожизнено и наследствено владение земи“, Гълъбов посочва, че „това противоречи на марксистическото схващане за пълна собственост върху земята“ (Galabov, 1955, p. 181). Ясно е, че работейки с голям обем от османски документи, Гълъбов вижда една реалност през 1947 г. и друга – през 1955 г., естествено с помощта на Жак Натан, и както отбелязва в новата си студия: „Тук изказваме благодарност на проф. Ж. Натан, който творчески ни насочи към нов методологичен път, и нека признаем: градивната му критика ни подтикна да поемем научния метод на изследване и да се опитаме да дадем на разглежданите спорни икономико-правни проблеми от родната ни история по-правилно осветление и разрешение, съобразно с марксистическото схващане за собствеността в хода на историята... надяваме се, че здравата критика и самокритика на всички, които се изказаха по-рано по тези проблеми, ще допринесе твърде много за тяхното разрешаване (Galabov, 1955, p. 167).

Спряхме се по-подробно на работите на Гълъб Гълъбов не само защото има резон в изложените от него тези през 1947 г., но и като илюстрация на „основателните причини“ една теза да бъде коригирана и форматирана по новоналожените идеологии в българската историография. Защото, макар и юрист по образование, в своята работа от 1947 г. Гълъбов излиза от рамката на юридическия формализъм и работейки с първичния материал, стига до изводи, които са особено валидни за XIX в.

2. Въпросът за земята през XIX век – законодателна норма и реална практика

Голямата трансформация на земята настъпва в периода XVIII – XIX в. В бурните времена на кърджалийските размирици значителна част от земята преминава в частни ръце. Още тогава (а и много по-рано) се появяват големи чифлишки стопанства, което ясно показва, че те не са следствие от преход от спахийското земевладение към чифлишка собственост, както настоява марксистката историография, а техните корени трябва да се търсят на друго място.

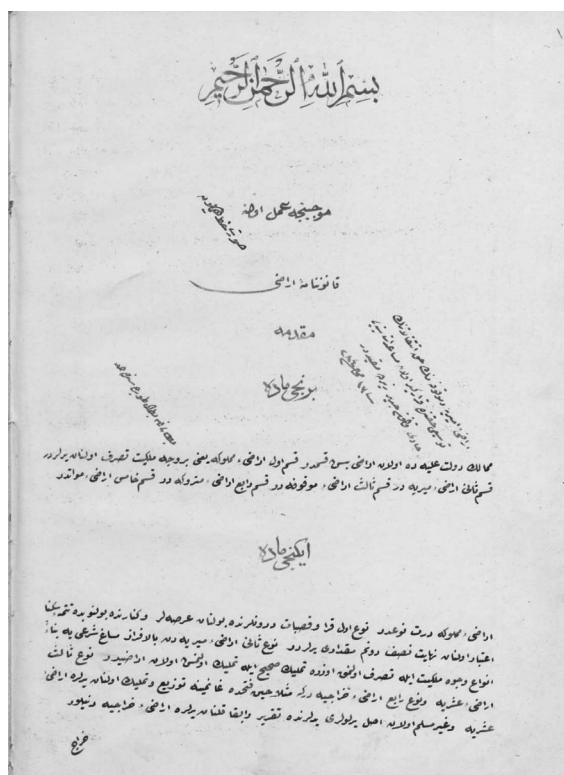
Ако трябва да обобщим големия дебат за земята в Османската империя, трябва да кажем, че дилемата е около това дали мирийската земя, държана от раята, има статут на частна собственост, или е условно земевладение, както и до каква степен въобще може да се говори за наличието на феодализъм в аграрните отношения в Османската империя.

За да си обясним какво е всъщност, ще се обърнем към наличните извори, които отразяват отношението на собствениците към притежаваните от тях земи, което ще покаже за пореден път, че по-скоро правната рамка е фикция, различаваща се от реалното положение.

Тук ще се ограничим до три примера, които според нас достатъчно ясно показват как собствениците на земя възприемат нейното владение.

Първият случай е на големия габровски търговец хаджи Христо Рачков, който е показа-

телен основно поради две важни причини: 1) стопанската му активност се развива в един особено важен период – прехода от XVIII към XIX столетие; 2) освен организатор на твърде сериозна за времето си protoиндустрия с коприна, той има съществени инвестиции и в закупуването на земя. В описа на наследеното от сина му х. Петър х. Рачков, съставен от последния, присъстват голям брой земи, разхвърляни в Габровско и Търновско. Хаджи Петър описва тези земи по следния начин: „що имаме нивия и ливаде да са знай колкомие устал от бащаму мулк 1827 декеврия 18“ и следват ниви и ливади с посочване на площта (в джонюми) и местността, където се намират. Както се вижда, той възприема наследените от баща си ниви като мулк – т.е. пълна собственост¹.

Изобр. 1. Начална страница на Закона за земята от 1858 г.

(BOA-Istanbul, 40 numaralı Kanunnâme-i Arazi Defteri, s. 1)

Холевич купуват около 1830 г., за да достигнат през 1845/1846 г. до 750 джонюма и 2350 джонюма през 1872 г. (Dobrev, 2019, p. 16).

Врачанската търговска фамилия Хаджитошеви също правят инвестиции в земя. През 1822 г. Димитраки Хаджитошев купува чифлик в землището на с. Радовене в размер от 3000 джонюма и една воденица с един камък (Sharova, Mircheva, pp. 425 – 439). През 1841 г. наследниците на Димитраки Хаджитошев го продават на Омер ага, от когото през 1848 г. местните селяни от Радовене успяват да го откупят „орташки“. През 1856 г. Хаджитошеви отново

Когато през 1846 г. котленският чорбаджия Вълко Жеков решава да стане хаджия, или както сам казва, „като са наканих да хода на Йеросалим“, за да няма между „сина си Жеча и между гъщиреси Мария прение, кавги, ами любов и мир“, разделя имуществото си между двамата, като една част им оставя в наследство, а друга продава. Между последните са „Седим деня и полувина на Баш Дермен и ниви и ливиди що са намират сас сенети на моито име, таи и граждат при Варлинковото продавам ги на сина си Жеча за 1000 гр.“. Особено важно е изричното посочване на бъдещия хаджия, че „Що има Жечо на Доброджа кашла, на Дуранлари овци, коне, говеда и кашленски аляат, в тези неща аз немам никаква правда, защо Жечо тях неща сас негови си пари си купил“ (болдът наш – П.Д., Н.Т.). Къшлата в Дуранлар включва и земя и около нея в следващите години ще се появи един от големите чифлици на фамилията Холевич. Това ясно показва, че по пътя на покупко-продажбата на земя се оформят големите земеделски стопанства, собственост на немлюсломани, което, от своя страна, означава, че земята е в свободен търговски оборот. Първите си земи

1 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, Ф. 25, а.е. 29, л. 65.

го откупват от селяните за 11 000 гроша. В запазената чернова-превод на съдебното решение за закупен имот (хюджет), се посочва, че селяните „нямаме никаква мешава век“ във чифлика и „на гореказания господ[ин] Алек[сандър] и Тодор[аки] **купен мулк му е, да го владееят, нухен е вече**“ (болдът наш – П.Д., Н.Т.) (Shagova, Mircheva, 2002, p. 429).

Както се вижда от посочените примери, собствениците не възприемат, че не владеят земята, а само „правото на владение или плодopolзване“, а напротив. Те считат, че земята, за която имат тапия и хюджет, е техен мулк и се разполагат с нея като земя в пълна собственост. Примерите могат да бъдат продължени, но и от тези става ясно, че правната рамка съществено се различава от реалната практика. Голяма част от ограниченията върху операциите с мирийски земи си остават правна фикция или законова норма, която обаче има съвсем различни реални измерения.

Важно е да отбележим и променената ситуация в наследяването на земите. Именно начинът на преминаването на земята в наследство се сочи като основно доказателство за ограничената собственост върху земята.

Косвен аргумент би могъл да бъде и фактът, че ако те нямат пълна собственост върху земята си, не биха правили съществени инвестиции не само в увеличаването на обема на притежаваните от тях земи, но и в модернизацията на своите стопанства.

Тук влизаме в полето на една твърде важна в съвременната османистика дискусия за **наличието на феодализъм в османската аграрна система** (болдът наш – П.Д., Н.Т.). Дори и в най-модерни изследвания този термин продължава да служи като структуроопределящ за османската аграрна действителност (Penchev, 2022). Той ще бъде коментиран във втората част на настоящото изследване.

Една от важните трансформации на контрола върху земята настъпва с предприетата аграрна реформа в началото на XIX в. и най-вече – премахването на тимарската система и спахиите. Както вече посочихме, последните имат водеща роля в този контрол чрез функцията им на сахиб-и арз. Тук отново трябва да припомним някои специфики относно статута на спахията и неговите права върху земевладението и земеползването.

Тимарите и зеаметите се дават на спахиите с берат. В него се посочва общият доход от дадения му тимар, а не се регламентира правото на владение на земята. Както отбелязва Стр. Димитров, бератът не дава право на владение върху мирийската земя, а само владение върху известни доходи от земята, събирал определени данъци от раята, на които той имал и официален списък (Dimitrov, 1956, p. 30).

На практика, спахията в периода на съществуване на тимарската система е в ролята на анонимния чиновник², който ще се появи в Закона за земята от 1858 г., който също има контролни функции върху движението на мирийска земя (продажба, залагане, даряване, наследяване, прехвърляне).

Продажбата на земя например, става „с разрешение на спахията (ba izin-i sahib-i arz)” или „с благосклонното разрешение на спахията (ba hüsnü-ü izin sahib-i arz)“. След това спахията издава нова тапия, за което получава и съответната такса (ресм-и тапу, хакк-ъ карар), която по общо мнение не е в малък размер (Dimitrov, 1956, p. 31). Последното обаче е особено интересно, ако се погледне от друг ъгъл. Подобни сделки носят добра печалба за спахията и

2 За това ще стане дума по-късно в текста.

той няма интерес да ги препятства. В. Мутафчиева също намира за нелогично твърдението, че е в интерес на спахията да пречи на подобен вид сделки, тъй като те имат икономическа полза за него (Mutaftchieva, 1993, p. 151). Както се вижда, абсолютизирането на спахията в ролята му на сахиб-и арз не омаловажава реалната собственост върху земята, която фиктивно (като правна норма) е на султана, но реално е в ръцете на райета. Контролът, оказван от страна на спахията, не прави невъзможно движението на земята или оперирането с нея като частна собственост.

В марксистката историография е наложено мнението, че най-ограничаващо за признаването на частна собственост в османската аграрна действителност е правото на наследяване. В османското аграрно законодателство до края на XV в. дъщерите са напълно изключени от правото да наследяват чифлика на баща си. В законодателството от времето на султан Сюлейман I (1530 – 1566) и на тях се признава това право, но срещу тапия. Както отбелязва В. Мутафчиева, получаването на право на владение в този случай било равно „на получаването на владение над каквато и да било мирийска земя“ (Mutaftchieva, 1993, p. 148). Освен това, ако владелецът нямал наследници или имал такива, но те не желали да вземат чифлика му с тапия, спахията можел да даде земята на когото иска (Mutaftchieva, 1993, p. 148). Тази правна норма в действителност подсказва, че въпреки възможността за пълноправно разпореждане със земя, за която райетът притежава тапия, тя все пак не би могла да се приеме за пълна негова собственост.

Посоченият правен статут на земята обаче се отнася за т. нар. „Класически период“ на Империята. Напълно естествено е с времето правната норма да претърпи редица промени (не в съдържанието си, а в реалната практика), които да доближат владението на земята до пълната частна собственост. Освен това, ако няма обстоятелства от типа на липса на мъжки наследници или такива, които не желаят да поемат владението над нея поради невъзможност за заплащане на таксата за тапия, то земята си остава в рамките на семейството и то я владее с всички качества на частна земя. Нито спахията, нито друг чиновник би могъл **по законен ред** да присвои владяната от райета земя. Това би могло да се случи, ако той (*райета*) не я обработва в продължение на 3 години (Turkish Sources, 1961, p. 48), което обаче може да се причисли към посочените извънредни обстоятелства.

Спряхме се на установената правна норма за владение на земя и за ролята на спахиите в него с цел да отграничим класическата норма от случилото се през XIX в. Ако приемем, че спахията е този, който чрез прилагането на закона не допуска превръщането на земята в частна, а наследствените права са силно ограничени, което също показва условния характер върху владението на земя, то какво се случва, когато тимарската система е премахната, а наследствените права са разширени? Това ще промени ли статута на земята?

Преди да се опитаме да отговорим на тези важни въпроси, ще се спрем на механизмите, по които става отмяната на тимарската система. До този момент те са били обект на задълбочено изследване единствено в една статия на Страшимир Димитров, посветена на този проблем (Dimitrov, 1956).

Още през първото десетилетие XVII в. спахиите престават да бъдат сериозна военна мощ на османската армия. Често цитираните цифри за реалния походен състав на спахийската конница в Румелия, състояща се от 4596 души, показват, че това е твърде неефективен елемент от военния потенциал на османците (Radushev, 1995, p. 22). Постепенно спахиите

те навлизат сериозно и в сферата на земевладението, въпреки строгата правна норма. Те започват да се сдобиват със земя чрез механизми, влизащи в пълно противоречие със султанския канун. Съчетаването на военната неефективност със засилен интерес в областта на земята налага и тяхното премахване (Dimitrov, 1956, р. 32).

Началото на аграрната реформа вероятно е поставено през 1832 г., когато спахиите са лишени от правото да събират непосредствено десятъка и другите данъци от селяните. Това право е прехвърлено на войводите в казите (чрез системата илтизам), или както отбелязва С. Димитров, „всички стари данъци, които били събирани от спахиите като съставна част от феодалната рента, сега преминали без каквато и да е промяна по същество за събиране от самата държава, от държавните органи... Загълженията на селяните към спахиите се превърнали в загължения към държавата“ (Dimitrov, 1956, pp. 44 – 45). Предагохме дословно заключението на Стр. Димитров, тъй като то съдържа в себе си два ключови момента. На първо място, това е запазването на формата и съдържанието на данъчно облагане (която той нарича феодална рента) и на второ – настъпва промяна в лицето, упълномощено да оказва контрол върху приходите от земята – това вече са войводите в казите. На този етап от реформата според Димитров юридически тимарът си оставал спахийско владение (Dimitrov, 1956, р. 45). Въпреки това обаче авторът прави важното обобщение, че „спахиите били отстранени от практическото владение на леновете – контролиране на поземления фонд и събирането на данъците“ (Dimitrov, 1956, р. 46). Последното на практика означава, че те са отстранени и от ролята им на сахиб-и арз. Респективно такъв става държавата, представена на местно ниво от войводата.

Първият етап приключва около 1838 – 1840 г. и е определен като „етап на илтизама“. След него започва междинният втори етап – между илтизама и пенсиите на тимариотите, който имал продължителност от около две години, т.е. до 1842 г. В него са установени действителните доходи от тимарите (Dimitrov, 1956, р. 46). В третия етап, който започва през 1842 г., спахиите са пенсионирани, тимарите са им окончателно отнети, а на бившите спахии са определени ежегодни пенсии. Окончателно е прекъсната връзката между спахиите и техните бивши тимари. Стр. Димитров прави следното заключение за резултата от аграрната реформа: „Към 1844 г. държавата окончателно и безвъзвратно отнела леновете на бившите спахии. Аграрната реформа била завършена, макар юридическото оформление на резултатите от нея да било извършено чак със Закона за земята от 1858 г. Аграрната реформа ликвидирала спахията като фигура в селото и прехвърлила неговите права върху държавата. Селяните станали не вече селяни от тоя или оня лен, на тоя или оня спахия, а държавни селяни, зависими и загължени спрямо държавата, експлоатирани от държавата. На селяните противостоял вече не един или друг спахия, а държавата като колективен спахия“ (Dimitrov, 1956, р. 51).

Последното твърдение обаче съдържа в себе си някои противоречия. От така направения извод става ясно, че всъщност дори и да са премахнати спахиите, няма никаква промяна за подвластното население. Просто отделните спахии са заменени от „колективен спахия“ – държавата. Освен това реформата ликвидирала спахиите, но не ликвидирала едрото земевладение. Стр. Димитров подкрепя изказаното мнение от Хр. Гандев, че „чифлиците били признати за пълна частна собственост на дотогавашните им владетци и останали в техни ръце“. Неговият принос в тази посока е следният извод: „Реформата не засегнала онези

владения, които били владени с тапиу. Поради това от спахиите не били отнети земите, които те били откъснали в непосредствено свое владение, за които те притежавали тапиу. Тази земя била призната за тяхно частно владение и не била засегната от реформата (Dimitrov, 1956, pp. 51 – 52).

Спряхме се по-подробно върху последните изводи на Стр. Димитров, защото те очертават няколко важни проблема по отношение на резултатите от реформата и статута на земята.

На първо място, изглежда, че промяната на сахиб-и арз не води до промяна на статута на земята. Държавата, която, така или иначе на ниво правна норма била собственик на земята, заместила спахията и вече тя събирала „феодалната рента“. Чифлиците, незаконно оформени от спахиите във времето, в което са владетели на тимара, остават незасегнати и тяхна частна собственост. Същевременно обаче Стр. Димитров прави и друг, особено важен извод. Това е, че в резултат от реформата „в селото се оформил слой на самостоятелните селски стопани: самостоятелни – в смисъл, че над тях не стоял друг господар освен държавата и че владеели земята, която владели и преди, без да били сега зависими от спахиите“ (Dimitrov, 1956, p. 57). Всъщност въпреки известни противоречия в текста последният извод е особено интересен с оглед на интересуващата ни тема, а именно какво се случва по отношение на владенето на земята.

Аграрната реформа в действителност премахва спахията като междинно ниво между реалните собственици на земята и държавата. Сега вече държавата регулира движението на поземления фонд чрез своите чиновници по места. След премахването на спахиите първоначално това са мухасълите, които са назначени през 1840 г., а след премахването на мухасълската система през 1842 г. – каймакамите. След приемането на Закона за земята през 1858 г. ще продължи да има чиновник, който да регулира това движение, но както ще видим, той става твърде неопределен, което навежда на мисълта, че трансферите на земя изцяло се подчиняват на режима на частната собственост (Aytekin, 2009).

Същевременно настъпва промяна и във формата на данъчно облагане. Данъците, спадащи в този момент към групата *tekâlif-i örfiye*, са премахнати и заменени с данъка вергия (*vergi-i mahsusa*). При определяне на общия размер на данъка за основа е взета общата сума на отменените обичайни данъци (Gürgan, 2013, p. 274). Освен това се взема и паричната равностойност на децятъците. Стремелът на държавата е справедливо данъчно облагане, съобразено с възможностите на данъкоплатеца. Тази нова визия за данъчното облагане е в контекста на провъзгласените реформи през 1839 г. с Гюлханския хатт-и шериф. В него са залегнали два ключови момента, които имат отношение към владенето на земята: 1) „всеки ще владее своите имоти от всякакъв вид и ще разполага с тях в пълна свобода, без да може някой да му пречи; 2) „всеки член на османското общество да бъде обложен с данък, определен според неговото състояние и неговите способности, и нищо повече от това да не му се иска“ (Todorova, 2008, pp. 177 – 178).

С други думи, аграрната реформа съвпада по време с гарантирането на пълните права върху собствеността „от всякакъв вид“ на подвластното население и с изграждането на нова, по-стройна и справедлива система за данъчно облагане. Тук отново се сблъскваме с термина „владение“. В случая, в публикацията на М. Тодорова, преводът на Хатт-и шерифа е направен по изданието на Дж. Янг от 1905 – 1906. Интересно е обаче какви са оригинал-

ните изрази в реформения акт на султан Абдулмеджид I (1839 – 1861). Оригиналният израз изглежда така: „всеки е собственик и владеец на своите имоти и стока с пълна свобода, без да му се пречи от нито една страна“ (herkes emvâl ve emlâkine kemâl-i serbestiyyetle mâlik ve mutasarrîf olarak ona bir taraftan müdâhale olunmamak) (Fulfill as Required the Handwriting of Sultans, 2021, p. 163).

На факта, че Хатм-и шерифът от 1839 г. гарантира собствеността върху земята, обръща внимание Ф. Милкова в своя публикация от 1961 г. В духа на марксистката парадигма тя отбелязва, че гаранциите били формални и политическа маневра, а самият акт останал неприложен, но все пак „били направени първите стъпки в развитието на поземлената собственост в буржоазен дух“ (Milkova, 1961, p. 77). Освен това в изследването си тя използва един особено важен регистър, който тогава се пазел в архива на Министерския съвет в Истанбул и който съдържа законодателни актове, свързани със земята, за периода 1839 – 1858 г. В случая става въпрос за регистър със сигнатура A.{DVNS. NZAM. d.00035³, днес съхраняван в Османския архив в Истанбул и публикуван от дирекцията на архива. В действителност в него са отразени изключително важните промени, настъпили след провъзгласяването на Хатм-и шерифа през 1839 г., и отразява реалната реформена дейност на османската власт по отношение на земята. Преди да разгледаме настъпилите промени, трябва да отбележим, че публикацията на Ф. Милкова остава почти неизползвана в съвременната историография. В действителност тя носи всички негативи на марксистката парадигма, но в нея е обърнато внимание на два изключително важни момента от промените в аграрното законодателство след 1839 г. Това са: 1) гаранциите, дадени от страна на държавата за владеенето на земя; 2) разширяването на наследствените права през 1847 г.

Както видяхме, постановленията на Хатм-и шерифа от 1839 г. имат доста категоричен характер. В него императивно е посочено, че всеки „съвършено свободно“ (kemâl-i serbestiyye) може да се разпорежда с имуществото и имота си като собственик (mâlik ve mutasarrîf). Ако тук би могло да има съмнение за коя собственост става въпрос (мюлк или е включена и мирийската земя), то в един документ от 1840 г., вписан в разглеждания дефтер, е посочено следното: „... всеки ще е собственик и владеец на имотите и земите си в условия на пълна свобода“ (herkes emlâk ü arazisine ber-vech-i serbestiyet mâlik ü mutasarrîf olacağından) (Land and Title Deeds after Tanzimat, 2014, p. 30). Тук няма съмнение, че гаранцията за собственост е дадена и за притежаваните земи.

С разпореждане от 21 май 1847 г. се признават за валидни издадените от спахи, мюлтезими и управители на мукатаи тапи, а техните притежатели могли да ги подменят с нови от държавните кадастрални служби. Три дни по-късно се определя, че тапиите могат да се издават само от назначените във всеки санджак „тапу кятиби“ – секретари по тапиите (Dimitrov, Zhechev, Tonev, 1988, p. 168).

През същата 1847 г. е признато правото на дъщерите да наследяват земя, а седмица

3 Дефтерът е публикуван през 2014 г. в транскрипция и факсимиле заедно с още един дефтер със сигнатура A.{DVNS. NZAM. d.00040. Първият дефтер (№35) е със заглавие “Каип-и Калеміе”, а вторият “Каиппате-и Арази дефтери”. В него е вписан приетият през 1858 г. Закон за земята. Първият дефтер включва множество разпоредби от периода 1840 – 1858 г. Особено интересен е корпусът с фетви на шейх-юл исляма Ариф Хикмет бей от 1849 г., отразяващи промените, настъпили в аграрните отношения в Империята. Става ясно обаче, че под тази форма те трудно могат да се използват като законов текст и е необходимо да се оформи нов аграрен кодекс (Land and Title Deeds after Tanzimat, 2014, p. 19).

по-късно е добавено и правото на жените да оставят земя в наследство, без да се изисква заплащането на тапийско право (Dimitrov, Zhechev, Tonev, 1988, p. 169).

По този начин настъпилите промени в аграрните отношения през XIX в. биват отразени в нормативните документи, свързани с реформената политика на султан Абдулмеджид I. Често отправяната критика, че те остават на ниво правна норма обаче, според нас е неоснователна. Това все пак са първите по рода си гаранции за собственост върху земята. Съвсем не е случайно, че само няколко години след провъзгласяването на Хатт-и шерифа през 1839 г., ще видим част от подвластното население като притежатели на земи в порядъка на хиляди джонюми. Трябва да отбележим, че върху променената философия относно собствеността върху земята оказват влияние твърде много причини.

В периода на 30-те – 40-те години на XIX в. Османската империя се включва в световните пазари. Тя разполага с нужните на Европа суровини – най-вече зърнени храни и животински продукти. Поставянето на аграрната икономика на пазарен принцип, естествено, изисква и гаранция за собствеността. До известна степен външният натиск – особено от страна на Великобритания и Франция, за гарантиране на правата на немюсюлманите и тяхното изравняване с тези на мюсюлманите, също оказва влияние върху визията на управляващите среди в Империята и предопределя последвалите промени в разглежданата област. Използваният дефтер обаче показва ясно, че промените в областта на земевладението, и въобще на земеделието, са добре осъзнати и обмислени от османския управленчески елит. Разбирайки, че ресурсите на нейната аграрна икономика са тези, които могат да намерят място в обширния европейски пазар, Османската империя влага реални сили за промяна на структурата и организацията на земеделското производство.

Още през 1838 г. към Министерството на външните работи се създава Съвет за земеделие и промишленост (Ziraat ve Sanayi Meclisi). След откриването на Министерството на търговията през 1839 г. Съветът преминава към него под името Meclis-i Umûr-ı Nafia. Според Т. Гюран най-важна роля за институционализирането на земеделието през Танзимата изиграва създаденият през 1843 г. към Министерството на финансите Съвет за селско стопанство (Ziraat Meclisi), който после е прехвърлен към Министерството на търговията (Gürgan, 2013a, p. 48).

Друг важен пример за усилията на държавата, насочени към селското стопанство в разглеждания период, е създаването на Обществена каса (Nafia Hazinesi), която в периода 1843 – 1846 г. разпределя 12,5 милиона гроша под формата на заеми сред земеделските стопани (Gürgan, 2013a, p. 49).

Земеделските съвети, под една или друга форма, съществуват към най-важните държавни институции в целия период от 1838 до 1878 г.

Както се вижда, освен гарантирането на собствеността върху земята държавата прави реални опити за подпомагане и финансовото стабилизиране на земеделския сектор. Естествено, това ще окаже влияние върху аграрната продукция и включването на подвластното население в земеделската икономика.

Регламентацията на аграрните отношения на законодателно ниво става през 1858 г. с обнародването на Закон за земята⁴ (Kanunname-i Arazi). Историографските оценки за него

4 Нататък в текста ще използваме съкращението ЗЗ.

най-често са напълно диаметрални. От това, че той потвърждава държавната собственост върху земята и не променя съществено аграрния режим, а по-скоро потвърждава вече съществуващото законодателство (основно в марксистката историография) до категоричното твърдение, че гарантира частната собственост върху земята (Penchev, 2022, p. 55; Penchev, Atanasov, 2022). Последното е една закъсняла оценка на реалностите в Закона за земята, която отдавна е направена в турската и в западната историография (Kagrat, 2002; Aytekin, 2009).

Особено аналитично и аргументирано изследване на Закона прави турският историк Ерген Атила Айтекин. В статията си, озаглавена „Аграрни отношения, собственост и право: Анализ на Закона за земята от 1858 г. в Османската империя“ той прави няколко особено важни методологически уточнения, на които ще се спрем по-подробно. Последното е продиктувано от факта, че в българската историография все още липсва цялостен, задълбочен и съвременен анализ на този твърде важен за Империята законов акт.

Според Айтекин в изследванията, посветени на Закона се забелязват две основни тенденции: държавноцентричната перспектива в изследванията и правният формализъм. Първата се характеризира с това, че разглежда развитието на поземлените отношения единствено въз основа на целите и нуждите на държавата или с други думи какво иска да постигне тя с приемането на този закон. Представителите на втората тенденция приемат, че правните разпоредби съответстват на социалната действителност и очакват обществото да функционира в рамките на закона (Aytekin, 2009, pp. 935 – 936). Като типичен пример на правен формализъм той посочва вечния спор в османистиката (доминиращ дискурс в българските изследвания на т. нар. „Класически период“) върху понятията „владение“ и „собственост“, както и преувеличеното значение, което се придава на разграниченията между категориите земя (Aytekin, 2009, p. 936).

Тезата, която той защитава, е, че на закона от 1858 г. трябва да се гледа не като на причина, а като на следствие от промените в османското общество (Aytekin, 2009, p. 936).

В действителност в чл. 9 от 33 изрично се посочва, че „Мирийските земи, които са годни за обработване и засяване, се дават под наем (*icâr*) или заем (*i'âre*), за да бъдат засявани...“ (TSBH, 1959, p. 17). Този текст в действителност преповтаря характеристиките на владението от предмодерното законодателство⁵. Ако го приемем за реално приложен, ще се присъединим към правно-формалното разглеждане на аграрния режим. Айтекин обаче прави едно много важно уточнение. Според него видимото ограничение на 33 е, че редица действия, които могат да бъдат приети по отношение на земята, са обвързани с получаването на разрешение от служебно лице (*tettir*). Същевременно обаче никъде в закона не е посочено конкретното длъжностно лице, което е оправомощено да предоставя или отказва разрешение по въпроси, свързани със земята. Според него този пропуск е напълно умишлен, тъй като разрешението е замислено като пълна формалност (Aytekin, 2009, pp. 937 – 938). Целият набор от правни действия, които изискват разрешение на този чиновник, е такъв, че нито едно служебно лице не би могло да се справи с такъв обем от работа. Това е направено по-скоро с цел да се води отчетност на сделките със земя (Aytekin, 2009, p. 938).

5 С термина „предмодерно законодателство“ Айтекин определя това в периода XV – XVII в. Според нас той е твърде удачен и ще бъде използван и в настоящото изследване.

Ето и няколко примера. Според чл. 10 „ливадите, чието сено се е косило от старо време и от чиито добив се е вземал десятък... с решение на специалния чиновник (тетиги izniyle)... могат да бъдат разоравани и засети със земеделски култури“ (TSBH, 1959, р. 17). Никой не може без разрешението на специалния чиновник да използва пръстта на земята, която владее, да прави керемиди или тухли (чл. 12) (TSBH, 1959, р. 17). Без разрешението и съдействието на надлежния чиновник не може да се извършва делба на земя (чл. 17), да посади лозе или разни плодоносни дървета на земята, която владее (чл. 25) и т.н. (TSBH, 1959, pp. 17, 19).

Две неща в цитираните текстове обаче правят впечатление. На първо място, в действителност никъде не се посочва кой е този чиновник. Използваният израз е тетиг с най-общо значение на чиновник. В тях също така действията не са императивно забранителни, а се предвижда да бъдат под контрола на въпросния чиновник, или казано с други думи, властта не си поставя за цел да забранява, а да контролира, било сделките със земя или промяната на нейното предназначение. Това се вижда особено ясно в няколко постановления на ЗЗ, които ще цитираме изцяло. Така например във вече посочения чл. 25 се казва следното: „**Никой без разрешение на надлежния чиновник** не може да посади лози или разни плодоносни дървета на земята, която владее, и да я превърне в лозе или градина. В случай **че това бъде извършено без разрешение**, държавното съкровище има право в продължение на три години да нареди изкореняването на тези посадения. Ако след изминаването на три години дърветата стигнат до положение да носят доход (ешджардан интифа), те трябва да се оставят в положението, в което се намират; **обаче посадените без разрешение** плодоносни дървета с изминали три години от посадването им, **както и посадените с разрешение** (болдът наш – П.Д., Н.Т.) от надлежния чиновник не са свързани с [правното положение на] земята [която е мирийска], а са собственост (*молк*) на стопанина им; за тях се взема ежегодно десятък от добива им; и за такива земи с лозя или градини, от произведенията на чиито дървета се взема десятък, не може да се иска определен поземлен данък (*мукатаа*)“ (TSBH, 1959, р. 19). Както се вижда, в този член на ЗЗ не става въпрос за императивна невъзможност на мирийска земя да посадиш лозе или плодни дървета, т.е. за евентуална промяна на предназначението ѝ, а за това, че действието трябва да се извърши с разрешението на надлежния чиновник. Същевременно е показана и неговата относителна функционалност. Самият факт, че със или без съгласието на чиновника деянието на правния субект е легитимирано от закона, показва една сериозна гъвкавост на законодателя, която безспорно е във връзка с еволюцията на танзиматското законодателство в сравнение с това от XV – XVII в., когато на подобен тип действия – неспазване на правната норма – се гледа далеч по-консервативно. Самата правна норма дава възможност и допуска узаконяване на нейното нарушение, и то при условие че „носят доход“. Последното би могло да се възприеме и като сериозен индикатор за монетаризацията на аграрното производство, което също оказва влияние върху реалния статут на земята.

Особено показателни за това, че макар и фиксирана, държавната собственост върху земята на ниво закон си остава по-скоро правна фикция, са възможностите, които владелците имат право да извършват с нея.

В чл. 36 от ЗЗ е записано следното: „Владелецът на [мирийска] земя, която владее с тапия, може с разрешение на надлежния чиновник да прехвърли тази земя комуто иска било безвъзмездно, било срещу уговорена цена. Но прехвърлянето на мирийска земя без разрешение

е недействително“ (TSBH, 1959, р. 21). В следващия чл. 37 се посочва, че „за прехвърлянето на мирийската земя е достатъчно разрешение от съответния чиновник“ (TSBH, 1959, р. 21). Това означава, че продажбата, дарението, замяната, залагане за дълг⁶ са все правни сделки, които са регламентирани и позволени от закона. Както отбелязва А. Айтекин, това, което е съществено важно, е степенята на свобода по отношение на свободното движение на земята. Законът от 1858 г. включва много повече клаузи, които имат за цел да разширят тази свобода, отколкото тези, които могат да я ограничат (Aytekin, 2009, р. 938). И в действителност цитираните членове показват една формалност и в значителна степен опростена процедура относно различните форми на транзакция на земята. Тази процедура се опростява и става административна, а не съдебна, още с издаденото през 1847 г. Нюзамнаме (Milkova, 1961, р. 110).

Всичко това би могло да се приеме като изразение на реалната собственост върху земята. Макар и по статут собственост на държавата, нейните владетци имат пълното право да се разпореждат с нея като с частна собственост.

Същото се отнася и до наследяването на земята. Цялата серия от нормативни актове (1847, 1849), разширяващи правото на наследяване на мирийска земя, е систематизирана в 33 от 1858 г.

С разпореждане на властта от 23 април 1847 г.⁷ се предвижда дъщерите да могат да наследяват починалия си баща. На 30 април 1847 г.⁸ е разрешено децата от мъжки и женски пол да наследяват земята на майката. През 1849 г.⁹ е постановено, че условията за наследяване на земя, притежавана от жена, която е починала без деца, трябва да бъдат същите както при мъж в същото положение. Непосредствено преди обнародването на 33 през януари 1858 г.¹⁰ наследствените права са разширени до родителите на починалия, както и до някои по-далечни роднини (Aytekin, 2009, р. 940).

Ясно се вижда, че процесът на разширяване на наследствените права протича успоредно с провъзгласените реформи и до голяма степен може да се приеме като отразяващ промененото отношение на държавата към земята. В рамките на класическата марксистка формулировка това е отразено и в цитираното изследване на Ф. Милкова: „Затова неговото [законоположението да се получава земя след заплащане на тапия] постепенно законодателно трансформиране в право на наследяване – хаккъ-интиклаал, както и разширяването му по отношение на други лица след обявяването на Танзимата представлява правно отражение на един съществен момент от развитието на тасаруфа към пълна частна собственост и разложението на феодалната собственост върху мирийска земя“ (Milkova, 1970, р. 145). Естествено, този рационален проблясък в нейното изследване веднага е омаловажен с извода,

6 Чл. 116 от 33 постановява, че „мирийска и вакъфска земя не могат да се залагат. Но все пак, ако едно лице срещу дълг си и със съдействието на съответния чиновник прехвърли на кредитора си земята, която владее..., това лице (т.е. длъжникът) не може да вземе земята обратно, докато не изплати дълг си“ (TSBH, 1959, р. 37). Тук отново се сблъскваме с характера на закона, който изрично забранява, но същевременно си дава сметка за обективната ситуация, което ясно показва неговата гъвкавост по отношение на съществуващата реална практика.

7 От 23 април 1847 г. Според Ф. Милкова става въпрос за ираге.

8 От 30 април 1847 г. Милкова го определя като емирнаме.

9 От 20 февруари 1849 г. Според Милкова документът е емир.

10 От 7 – 16 януари 1858 г. Според цитираната авторка се касае отново за ираге.

че „посочените изменения били осъществени с феодални средства, и не превърнали тасаруфа в право на частна собственост“ (Милкова, 1970, р. 242).

Предадохме целия цитат от изследването на Ф. Милкова, защото той е твърде показателен не само за степеня на анализ, характерен за марксистката историография, но и защото до голяма степен показва методологията на изследване въобще на въпроса за земята в българската историография и в по-ново време. По същия начин Ст. Първева посочва мнението на К. Имбър за правната фикция в ранното аграрно законодателство по отношение на сделките със земя, както и изключенията, които съществуват на ниво извори и изследвания, но приема за реалност правната норма. Последното е онагледяващ пример за правен формализъм в изследванията на земята.

Според чл. 54 от 33 в случай на смърт на владелеца наследяването на мирийски и вакъфски земи става „безплатно и поравно на мъжките му и женски деца“ без значение дали живеят в населеното място, където са разположени земите, или в друго селище. Същевременно в чл. 55 се постановява, че при липса на деца, които да наследят покойния, такива се явяват неговите родители – баща и майка (TSBH, 1959, р. 24).

Вече при липса на роднини, посочени в чл. 54 и 55, земята на владеец „от единия или другия пол“ може да се вземе „срещу равностойността на тапия“ от такива, които законодателят обособява в девет степени (TSBH, 1959, р. 24). На първо място, това са „братята по баща и майка или [само] по баща. На второ – „сестрите по майка и баща или [само] по баща. В третата степен това право се разпростира върху внуци и внучки и т.н. Едва при изчерпване на всички видове роднини земята може да се вземе от „съдружници или заинтересовани лица“ или от „нуждаещи се от земя жители на селото“ срещу „заплащане равностойността на тапията“ (TSBH, 1959, pp. 25 – 26). Последната според А. Айтекин вероятно е била сравнително по-малка от действителната пазарна цена, което е улеснявало наследяването (Aytekin, 2009, р. 940). Според него самият факт, че в една страна, която е преобладаващо патриархална, в която женският труд е свързан предимно с домакинството и селското стопанство и жените са силно маргинализирана група, изравняването на половете по отношение на наследяването е твърде важна крачка към реална модернизация (Aytekin, 2009, р. 942).

Посочените аргументи дотук ясно показват, че земевладението през XIX в. претърпява не само сериозна промяна в реалната практика, но и по отношение на правната норма. И тук е мястото да се спрем на втория важен аграрен въпрос – ролята на чифлиците в тази промяна.

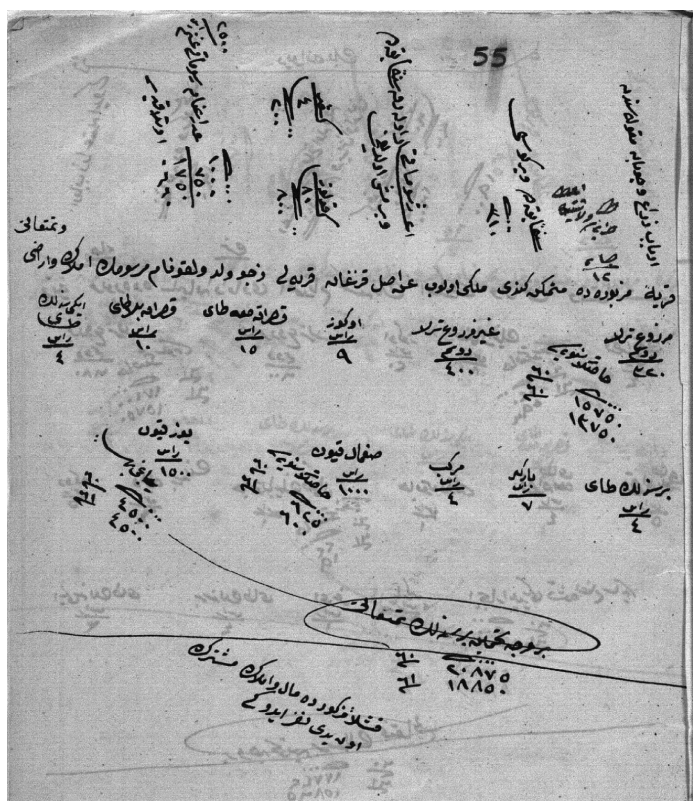
3. Дебатът за чифлиците

Въпреки консервативното тълкуване на българската марксистка историография относно 33, според което „феодализмът“ се запазва, все пак се признава наличието на „елементи на капиталистическа собственост“ върху земите (Sharova, Kosev, Трайков, 1987, р. 44). Тази капиталистическа собственост се обвързва със следващия ключов за XIX в. въпрос, що се касае до аграрната структура на империята – въпроса за чифлиците.

„Чифлишкият дебат“ от десетилетия е ключов в османистиката, защото е свързан с редица други важни въпроси, като аграрния модел в късната Османска империя, навлизането на капитализма, търговските отношения със Западна Европа, положението на селяните и

др. Темата е важна и за марксистката историография покрай наложения от Карл Маркс и Карл Каутски „аграрен въпрос“, но и поради предположения според марксистите задължителен преход от феодален към капиталистически начин на производство (Kautsky, 1899). По тази причина в българската историография темата е с лимитирано разглеждане, сведено основно до въпроса дали чифлиците са феодални стопанства и доколко широко е разпространението им.

У нас дебата отваря Жак Натан, който вижда чифлиците като причина за „крепостната и полукрепостна зависимост“ на „огромна част“ от българското население и говори за сериозна „липса на земя“ (Nathan, 1945). Схемата се натъква много скоро на критика, що се отнася до обхвата и значението на чифлиците, но дискусията, макар теоретически ограничена в рамките на марксизма, разкрива различните пътища за създаване на новите стопанства, както и начините на производство в тях.

Изобр. 2. Стопанството на х. Жечо Холевич в с. Дуранлар, регистрирано в теметтуат дефтера на селото, съхранен в Османския архив в Истанбул.
(BOA-Istanbul, ML. VRD. TMT. d. 17 275, s. 55)

През 50-те години на XX в. Страшимир Димитров вече прави първите целенасочени изследвания на чифлиците като феномен, стъпвайки обилно на османска документация. Той вижда чифлиците като стопанства, „бавно преустройващи се върху капиталистически релси, като капиталистически стокови стопанства“. Той оценява това развитие като силно затруднено от „турската феодално-бюрократическа надстройка“ и от „феодалните остатъци в селото“. Според него тенденцията към капиталистическа рационализация на стопанството е много по-силна сред християните чифликчи, тъй като те нямат възможност за извънкономическа принуда върху селяните. В този смисъл Димитров вижда чифлиците като „изходна база за едри, модерни капиталистически стопанства“, каквито някои от тях наистина стават след Освобождението на България. Димитров също така критикува първоначалното марксистко единомислие, че след

1832 г. България минава към чифликчийска помешническа система (Dimitrov, 1955, pp. 29 – 33).

Въпреки тезите на Димитров до края на социалистическия период продължава да преобладава схващането, че чифлиците са стопанства на „феодална“ основа. Според Христо Христов унищожаването на чифлиците дори е необходимо условие за развитието на капи-

мализъм в селското стопанство. За да подчертае това, авторът отбелязва примитивната технология, използвана в чифлиците, тяхната неконкурентоспособност и често разорение (Hristov, 1976, p. 123). Когато говори за райони като Добруджа, Христов все пак признава, че там няма глад за земя, но отново подчертава ниската механизация, екстензивния характер на земеделието и трудното издаване на тапици за правоизползване на държавни земи – все предпоставки за неотменната според него нужда от „аграрна революция“ (Hristov, 1976, p. 232). Дълбоко консервативен, Христов не може да приеме възможността за реално частна земеделска собственост в Османската империя. Обратното според него би означавало „да изпразним от съдържание зреещата буржоазно-демократична революция в българските земи от края на XVIII и началото на XIX в. като революция, предизвикана от противоречието на развилите се нови производителни сили и запазените стари производствени отношения, санкционирани от турските феодални държавноправни норми“ (Hristov, 1961, p. 100).

Макар да продължава да пише активно по тези теми до 1989 г., Христов така и не модернизира особено версията на Жак Натан от 1945 за феодалния характер на чифлиците.

Подобни тези срещаме и в авторитетната „Икономика на България до социалистическата революция“, издадена през 1989 г. Там според Стефан Цонев аграрната реформа от 1858 г. има „по същество феодален характер“, а за развитието на едно по-модерно и интензивно селско стопанство пречел „господстващият феодализъм, който бил изостанал и варварски“. Все пак Цонев и Христов, както и повечето представители на по-късната социалистическа историография ревизират тезата за масовия характер на чифлиците и уточняват, че даже в районите, в които са най-разпространени, чифлиците не владеят повече от 15 – 20% от обработваемата земя (Nathan, Berov, Tsonev, 1989, pp. 194 – 204).

Това становище се потвърждава масово и от западната историография, както и от разширения достъп до архивни данни, който показва, че „чифт-хане“ системата, а не едрото чифликчийство остава водещият аграрен модел в империята до края на нейното съществуване (Inalcik, 1969, pp. 106 – 114; Veinsten, 1991, pp. 3 – 42).

Остава обаче неизяснен въпросът къде и по какви причини през XIX в. се зараждат преобладаващо чифлишки стопанства в земите, населени с българи. Еднакви ли са техните характеристики в различните географски зони и могат ли да доведат до цялостни обобщения за понятието „чифликчийство“ по нашите земи?

Българските земи са сред най-печелившите от премахването на зърнения монопол в империята през 1839 г. За двадесет години експортът на зърнени храни скача четиринадесет пъти. Още през 1845 – 1848 г. тонажите изнесено зърно от пристанище Варна надминават тези в Солун (Lampre, 1982, p. 138). От това търговско оживление се възползват най-често добре свързани икономически зони – с лесен достъп до черноморските, егейските и дунавските пристанища. Районите около Солун и Измир се комерсиализират още през VIII в., като към 1863 г. 14% процента от земите около Солун са едри чифлици над 2000 декара (Ратук, 2010, p. 99).

Трудно е да се установи кои райони, населени с българи, са били с най-голяма концентрация на чифлишки земи. Христо Христов предполага, че най-голям е бил броят на чифлиците в Македония, Добруджа, Одринско, Северна Тракия и Западна България – Кюстендилско и Радомирско (Sharova, Kosev, Traykov, 1987, p. 41 – 42).

При всички случаи икономическият контекст на тези зони е доста различен и това прави

чифликчийството труден за обобщаване феномен. В Османската империя се наблюдават значителни разлики в положението на селяните, породени както от регионите, така и от различните вълни на западно проникване. В този смисъл Шефкет Памук откроява райони на зависими селяни, не особено повлияни от пазара (като Югоизточна Анадола), а от отношенията си със земевладелците (Ратук, 2010, р. 85-89).

Изобр. 3. Стадо овце от чифлика на Холевич, с. Дуранлар (дн. Белгун). Повечето от чифлиците в Добруджа през XIX в. тръгват като овчарски къили, след което започват и обработване на земята.
Източник: личен архив на семейство Холевич.

Тук можем да добавим примерите от Кюстендилско и Нишко в изследваните от български автори случаи. Вторият тип селяни са наемни работници в най-комерсиализираните, крайбрежни зони – подобно на Добруджа. Най-преобладаващи обаче са изполичарите, които имат икономически отношения със земевладелците и собствениците на дребни и средни поземлени владения, ангажирани предимно в натурално стопанство. Македонските селяни са предимно от последните два типа.

На базата на тази класификация на селското население можем да кажем, че има и три главни модела, по които се развиват чифлици в българските предели на Османската империя.

В западната част на днешните български земи се оформят т.нар. „кесимджийски чифлици“. Те се срещат в Кюстендилско, Дупнишко, Нишко и Видинско. Подобни отношения могат да бъдат открити и в Македония и Одринско. Селяните са обезземлени чрез различни форми на насилие и задължени да изплащат фиксирана рента на собственика – „кесим“.

Ниското плодородие на земята в тези райони обрича селяните на крайна бедност, защото освен „кесима“ те плащат и данъците към държавата (Dimitrov, 1955, p. 22). Този тип чифлици са сравнително географски ограничени и определено не развиват някакъв тип капиталистическа дейност – от тях се обогатяват единствено собствениците мюсюлмани, които по различни способы са успели да концентрират повече земя в свое лице.

Запазените са 27 колективни молби от редица лесковацки, нишки и алексинацки села до Високата порта от 1857 – 1858 г. с посредник Христо Тъпчилещов, които се оплакват, че селата им са заграбени от местните спахии и превърнати в чифлици. „Под зор даде, без пару“, пише х. Мутиш от село Яйна, за да опише начина, по който тапията му за владени имоти е иззета от спахията, за да може свободното „раетско“ село да стане чифлишко (Hristov, 1976, p. 103). Така по същество селата се превръщат в „господарлъци“, собственост на един по-земен владетел. Все пак в някои кесимджийски села условията не са толкова лоши: по данни на Атанас Разбойников в с. Армаша, Силиврийско, най-заможният чифлигар дядо Куню имал 500 овце и 40 – 50 глави едър добитък, боят рядко идвал в селото (Razboynikov, 1960, p. 171).

След обособяването на България (и Сърбия) като самостоятелни държави тези чифлици бързо са разтурени, а земята – разпределена между селяните. Следва да се отбележи обаче, че макар в тези чифлици селяните да са били в особено лошо положение, отново е неточно да се говори за „феодални отношения“ или „феодални остатъци“. Кесимджийските чифлици не са продължение на старата аграрна система, а по-скоро късно във времето изключение, станало възможно поради намаляването на централния контрол, отварянето на империята към външни пазари и възможността земята да се закупува и ползва като частна. Така че новите условия на късния XVIII и началото на XIX в. са определящи – намесват се влиятелни мюсюлмани, които постепенно изкупуват (*изземат*) земя и ползват труда на селяните, за да се обогатят. Важно е да се отбележи, че споменатите кесимджийски райони не са особено активни в търговско отношение, така че собствениците им се възползват повече от възможността да узурпират земя, отколкото от нарасналото западно търсене. С други думи, само частично можем да говорим за „вторично закрепостяване“, характерно и за Западна Европа в този период и обусловено от отварянето на определени аграрни зони към външни пазари. Такава е ситуацията в Полша и районите източно от Елба през XVII и XVIII в., а в средата на XIX в. – и в румънските княжества (Adanir, 1989, p. 44). В сравнение кесимджийството е ограничено в Османската империя и не може да бъде определящо за аграрната ѝ структура или за чифлиците като понятие.

Доста по-интересна е втората категория чифлици, която ползва наемен труд. Това са стопанства, натрупали сериозно количество земя на базата на покупко-продажба и ориентирани изцяло към пазарен износ на продукцията. Българите, започнали да се занимават с такова пазарно ориентирано земеделие, са най-често предприемачи, които вече са натрупвали значителни капиталы по модела на „балканския православен търговец“, описан от Траян Стоянович (Stoianovich, 1960). Такива са споменатите в началото на текста хаджи Христо Рачков – търговец на коприна от Габрово; хаджи Вълко Жеков и синът му хаджи Жечо – търговци на вълна от Котел; и Димитраки Хаджитошев – търговец и откупвач на данъци от Враца.

И тримата търговци закупуват своята земя и я третираат като частна. Дейността на българите чифликчи се вписва в една по-обща тенденция, в която много бивши спахии

продават чифлиците си, защото губят възможността да събират данъци. Към това ги подтикват и проблемите около Кримската война и лошите реколти от 50-те години. Започва и миграционен отлив към румънските княжества, където има външнотърговски бум и търсене на работна ръка, което прави наемният труд в османските земи по-скъп – още една причина някои мюсюлмани да продават земите си и да бъдат замествани от християни чифликчи (Palairot, 2007, p. 57).

Чифликът на сем. Холевич се появява в Добруджа в селата Дуранлар и Делнебейкьой (в района на Каварна), където населението е изцяло мюсюлманско. Съответно Холевич нямат възможност за извъникономическа принуда, а трудно и за изполичарство, защото липсват свободни селяни, които да обработват големите добруджански ниви. Остава вариантът наемен труд, като той е спомогнат от засилената доброволна и принудителна миграция на работна ръка към Добруджа.

Още в началото на XIX век Добруджа става поле на постепенна „колонизация“ от страна на българското население. Особено след Руско-турската война от 1828 – 1829 г. Добруджа е значително обезлюдена. Османското правителство е заинтересовано от стопанското възстановяване на Добруджа, поради което предоставя на потенциалните мигранти (много от които българи) земи срещу минимално заплащане. Върху тях те построяват своите къщи и изкопават кладенци на голяма дълбочина, а впоследствие започват да се занимават и със земеделие (Mushinov, 2013, p. 48). Заможни хора като х. Жечо Холевич са в много добра позиция да се възползват от тази ситуация, като успяват да закупят големи пространства земи.

Цената на земята е ниска – х. Васил Холевич, син на х. Жечо, споменава, че през 1872 г. е взел 150 кила в Делнебейкьой за 70 пари кило, което прави близо 263 гр. за цялото количество земя. С оглед на търговските доходи на Холевич от периода, сумата е нищожна и съществено по-малко от цените по същото време в Одринско. Така семейството натрупва около 2350 джонюма (Dobrev, 2016, p. 330). По същото време в Х. Пазарджишка каза има и други едри християнски владения – знае се за две владения от по 5000 д., които принадлежат на котленските чорбаджии х. Генчо Хаджитинев и Георги х. Петров, както и за още едно владение от 2000 д. на котленеца Божил Цонков. Големите чифлици над 3000 джонюма се оформят и в Северна Добруджа (Dimitrov, 1960, p. 259).

Добруджански чифликчи като Холевич реагират рационално на наличните икономически стимули – евтина земя и засилено търсене на житни култури на добри международни цени. Холевич ползват наемни работници за ежедневната земеделска работа, като в архива им има данни за поне 25 души в Делнебейкьой.

Холевич отглеждат овце, волове, крави и коне в чифлика, както и екзотичните камили, които се ползват успешно като впрегатен добитък. От земеделските култури се отглеждат жито и ечемик, но по-късно и лен, тъй като на пазара има търсене за тази модерна интензивна култура. От 1869 г. Холевич внасят от Виена вършачка и части за парна мелница (Dobrev, 2019, p. 61). Мелниците са солиден допълнителен приход на чифликчиите, тъй като поемат голяма част от местната продукция и произвеждат за пазара. Известно е, че мелници са имали чифликчиите Сюлейманови край Свищов, както и Мехмед бей Хаджиташооглу в Силистренско. Други едри земеделци инвестират в копринени фабрики – като

братя Папазозлу в Казанлък и Стефан Карагьозов в Търновско (Dimitrov, 1955, p. 30; Pletnyov, 1977, p. 68).

Информация във в. „Дунав“ от 1871 г. за продажба на стопанството на Варналь Мустафа от с. Инджекьой край Варна, дава представа за типичната структура на чифлиците по това време. Чифликът на Варналь включва три къщи, всяка с по две стаи, три обора, два хамбара, четири кошари, два плевника, 100 уврата ливади (1 уврат = 920 кв.м), една градина, четири плуга и общо 2500 уврата ниви (Топев, 1995, p. 72). Размерът на чифлика на Варналь е близък с този на Холевич, така че може да се предположи, че и уредбата на българските чифлици не е била особено различна.

Въпреки очевидния стремеж към интензификация чифликчиите в Добруджа все още почти не торят, а угарите заемат голяма част от орната земя. Най-често се практикува три-полната система – цялата площ се дели на три равни части, угар, зимни и летни посеви. Така угарта се пада върху една трета от обработваемата земя в относително дълъг период – цяла стопанска година (Dolinski, 1933, p. 56).

Въпреки това чифлиците в Добруджа имат висока производителност. Данни от темет-туат дефтерите от 40-те показват, че един чифлик като този на Съби Стоян в Кьойлък произвежда годишно количество зърно повече или колкото излишъка на едно цяло богато добруджанско село като Юшенлии (дн. Ботево). Съответно поне до 1877 г., когато започва „аграрната криза“ на ниските цени в цяла Европа, земеделската дейност на чифликчиите като Холевич е доста доходоносна. За 1845 г. общият годишен доход на чифлика на х. Жечо Холевич е 20 875 гроша, като преобладаващото количество е от зърнените култури, а останалото – от животновъдство (Todorov, 2023, pp. 170 – 186). Продукцията се продава на пристанищата в Балчик и Каварна, но и директно в Цариград, в зависимост от цените.

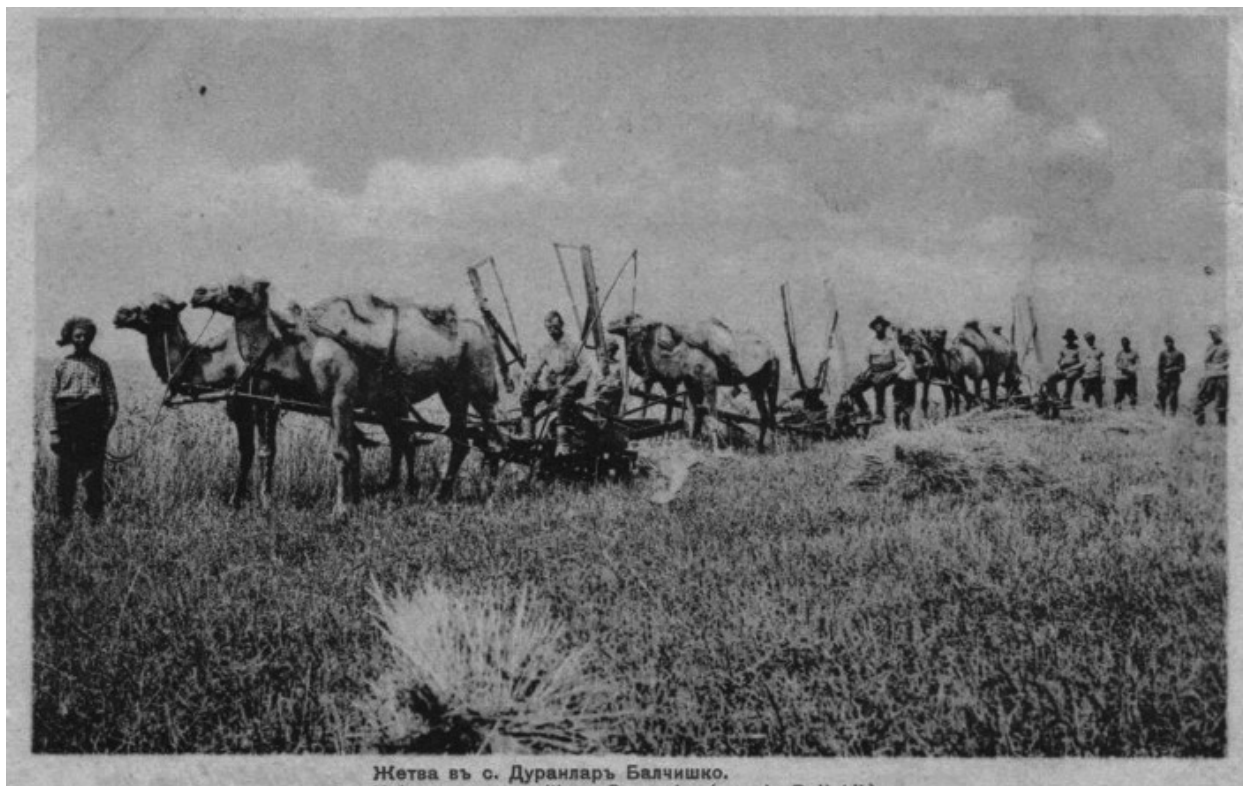
Холевич и други подобни чифликчиите превръщат през 70-те Добруджа в област с доминиращо едро земеделие. Едрите собственици съставляват 1/9 част от селското население, но владеят 40% от земята, което води до рязка социална диференциация в добруджанските кази (Dimitrov, 1960, p. 240).

Икономическият капитал на фамилията се трансформира и в социален – х. Васил и х. Гено Холевич впоследствие ще са единствените братя на Учредителното събрание в Търново през 1879 г. и ще развият и активна политическа кариера. Впоследствие в новата българска държава ще увеличат земята си, като комбинираната площ на двата им чифлика ще ги превърне в най-едриите земевладелци в България до аграрната реформа през 1946 г.

Сходен пример за капиталистически ориентиран чифлик е случаят на Димитър Бракалов, търговец от Калофер, който взема под аренда чифлици в Бургаско през 1864 г. Общата им площ не е известна, но се предполага, че са между 7 000 и 10 000 дка. Собственикът на чифлиците е дъщерята на висшия османски служител Халил Мехмед Рифат паша¹¹, която живее в Цариград и отдава чифлиците си на Бракалов за пет години. Структурата на чифлиците на Бракалов е доста сходна с тази на Холевич, като стопанствата се доказват като доходоносни. Бракалов е готов да заплаща между 80 и 100 000 гроша годишно, което е една значителна сума, само да запази стопанисването на тези чифлици (Todorov, Dobrev, 2022, p. 328). Интерес към чифлишкото стопанство се забелязва и в средите на дипломати-

11 По-подробно за Халил Мехмед Рифат паша и неговите чифлици, вж: (Todorov, Dobrev, 2022).

ческите представители на западните държави в посочения период и в други региони. Пример за това е чифликът, разположен между селата Ак дере (дн. Бяла, Варненско) и Айваджик (дн. Дюлино, Варненско), собственост на английския дипломат Станислас Греам Бауер Сен-Клер (1835 – 1887) (Roussev, 2021, pp. 259 – 263).

Изобр. 4. Жетва с камили в чифлика на Холевич, с. Дуранлар (дн. Белгун).
Източник: личен архив на семейство Холевич.

Важен въпрос при изследването на чифлишкото земевладение е този за работната ръка, която се използва в него. Традиционно в българската историография терминът чифлик върви успоредно с понятието „експлоатация“ (Gandev, 1962, pp. 97 – 98). Османската документация, с която разполагаме, дава детайлна информация по този въпрос. В чифлика на Халил Ахмед Рифат паша в Келешкьой (*Бургаско*) през 40-те години са регистрирани 36 души като постоянни наемници в чифлика и изпълняващи конкретни функции. Както споменахме, този чифлик впоследствие ще е един от наетите от Димитър Бракалов. Средният годишен доход на наемниците в стопанството е в размер на 1112,2 гроша. С най-високо заплащане в размер на 3000 гр. годишно е Хюсеин ага – надзорникът на чифлика (*çiftlik nazırı*). От тези 36 души трима са мюсюлмани и 33 немюсюлмани. В същия период средният годишен доход на 23 наемници в другия чифлик на Халил паша в Танаскьой възлиза на 873,9 гроша. Тук мюсюлманите са трима цигани, а останалите 20 наемници са немюсюлмани. Подобни годишни доходи за наемна работна ръка са твърде високи. Само за сравнение средният годишен доход на свещениците в Трявна възлиза на 872 гр. (Georgieva, 2017, p. 655). Средните годишни доходи

на габровското население са в размер на 520 гр., в Трявна – 491 гроша, а в Арбанаси – 499 гр. (Georgieva, 2016, р. 93). Както се вижда от посочените цифри, средните доходи на постоянните наемници в чифлиците на Халил паша са твърде високи в сравнение с различни старопланински селища. Доброто заплащане е важен елемент от стопанисването на чифлиците и силен аргумент за преосмислянето на тезата за „масовата експлоатация“ в чифлишките стопанства.

Освен Добруджа Бургаско, като регион, също се оформя като зона с пазарно ориентирани чифлици, ползващи наемна работна ръка. Данните за 18 чифлика, разположени в казите Ах-йолу и Айтос, от теметтуат дефтерите за 1844 г. сочат, че всички те са собственост на мюсюлмани, представители на местния провинциален елит и на локалната администрация.

Прави впечатление, че чифлиците в Бургаско са доста по-малки по площ от тези в Добруджа. В каза Айтос с най-голяма обща площ (обработваема и необработваема) от 1100 джонюма е чифликът на Халил ага. Останалите шест чифлика са в размер от 200 до 635 джонюма.

При всички чифлици по-голямата част от доходите идват от произведените зърнени култури. Освен обработваемата земя значителна част от чифлиците притежават и ливади, от които също получават доходи. Местните села са предимно мюсюлмански, така че тук отново се ползва единствено наемен труд. През 60-те години много от тези чифлици минават в християнски ръце по модела, описан в случая на Бракалов (Todorov, Dobrev, 2023, р. 97).

Определено, един от факторите за това Добруджа и Бургаско да са със силна концентрация на чифлици, е гъстотата на населението, която е доста ниска в сравнение с други плодородни райони. Според първото българско преброяване след 1878 г. гъстотата на населението във Видинско (50,9 души на квадратен километър), Пловдивско (41,8) и Русенско (39,3) е доста по-голяма от тази в Бургаско (15,8) и в Добруджа (8,2) (Botev, 1934, р. 93; Воев, 1902, р. 631). Наличието на многобройно селско население в първите области означава, че земята бързо се парцелира, а по-богатите собственици трудно могат да разширят стопанствата си, дори да имат такова желание. Добруджа и Бургаско са също така ключови с лесния си достъп до пристанища – както големи, като Варна и Бургас, така и по-малки, но по тази причина все още монополизирани от гръцки и западни търговци портове като Каварна и Бяла.

Случаят с чифлика на врачанските търговци Хаджитошеви е пример за важността на локалната специфика. През 1822 г. Хаджитошеви купуват чифлик в с. Радовене от 3000 джонюма и една воденица от турчина Халил ага, но през 1841 г. решават да го продадат на Омер ага. Местните селяните успяват през 1848 г. да откупят чифлика за 11 000 гр., платени, изглежда, от врачанската селска община, но през 1856 г. Хаджитошеви го купуват отново. Продажбата става доброволно, но около 1878 г. между селяните и чифликчиите вече има спорове за пашата. Чифликът се разраства и достига до 6598 д., като отделно Хаджитошеви притежават и 2038 д. гори (Shagova, Mircheva, 2002, pp. 425 – 438).

По-старата историография акцентира на това, че капиталистически ориентирани чифлици са предимно християнски, но данните от Бургаско и Добруджа показват, че особено до Кримската война съществуват и редица мюсюлмански чифлици с такъв профил (Todorov, 2023, р. 185). Особено след 1878 г. тези чифлици масово преминават в християнски

ръце. Трябва да се отбележи, че споменатите два региона запазват висока концентрация на чифлици чак до настъпването на социалистическия режим в България и аграрната реформа от 1946 г. Това говори за устойчивостта на чифлиците като аграрно капиталистически стопанства, въпреки че бройката им не е толкова голяма на общия фон преобладаващо дребно земевладение по българските земи.

Ако капиталистически насочените чифлици се оказват най-устойчиви и доходоносни, то най-разпространени са тези от третия тип – изполичарските чифлици. Арендата, или изполичарството е много разпространена в Османската империя. При нея собственикът на големи поземлени владения не обработва сам земята си, а я дава под аренда за определен срок на малки части на различни селяни. При това положение няма особен напредък в начините на обработване на земята, като селянинът работи със свой инвентар, плаща десятък и обикновено дава една втора или една трета от добива си на собственика. Често рентата се плаща в натура, а селянинът изполичар обикновено има друга, собствена земя (Dimitrov, 1955, pp. 23 – 24).

Изполичарските чифлици са особено разпространени в Македония и Одринско. Според изчисления на Христо Христов в някои райони – Серско, Мелнишко, Петричко, Воденско, Леринско, Битолско, Приленско, Скопско, Солунско, Демирхисарско, Струмишко – броят на чифлиците е 50 и повече от 50% от общия брой на селата. В 75,2% от тези чифлици се прилага изполичарски, а в 51,9 само изполичарски труд. В 41,6% от чифлиците се ползва ратайски наемен труд, а в 17,8% – само ратайски труд. В 12,5% се ползва кесимджийски труд. Но и в Македония само 15,94% от селското население е чифлишко, а останалото остава незасегнато от явлението (Hristov, 1964, pp. 131 – 135).

Причините за тази особена концентрация на изполичарски чифлици в Македония е, че голяма част от региона от XIV в. е вакъф на Евренос бей. Постепенната дезинтеграция на този вакъф води до загравване на земи от влиятелни местни мюсюлмани – процес, който започва още от XVII в. (Lapavitsas, 2019, p. 70).

Сходен е случаят с района Видин, където пък голяма част от земята е хасова, т.е. владение на султанското семейство и някои велики везири. И в двете области липсват спахи, които да се противопоставят на загравването на нови територии. От своя страна, хазната има изгода от разработване на земята, за да може да я облага с данък, така че не се противопоставя особено на разрастването на чифлиците (Gandev, 1962, p. 31). Установява се режим, при който цели селища се владеят с тапия от представители на местния мюсюлмански елит, а друга част от земите са превърнати в държавна собственост и владение (emlak-i emiriye). Това принуждава местното население да влезе в ролята на наематели (müste'cir), като е регламентирано веднъж селяните да плащат десятъците към държавата и втори път – наем на лицето, което притежава селото с тапия (Dimitrov, 1972, pp. 25 – 31).

Подобна е ситуацията в Македония, където се оформят цели чифлишки села. Често договорите с изполичарите са крайно неизгодни за селяните, като собствениците разчитат на извъникономическа принуда повече, отколкото на систематични инвестиции и налагане на наемен труд. Това води до ситуацията, според която за автори като Костас Лапавицас в Солунско така и не се появяват аграрни капиталисти до края на османското владение. Постепенното замогване на селското население все пак води до появата и на отделни при-

мери на капиталистическо земеделие, но в по-честите случаи се стига до общо изкупуване на чифлици и впоследствие тяхното раздробяване (Laravitsas, 2019, pp. 90 – 94).

Въпреки това много от македонските чифлици продължават да съществуват и до Балканските войни. Те не се стремят към модернизация и съществуват успешно при старите по-евтини и по-практични средства и методи, което ги прави устойчиви на променящите се цени на международния пазар и турболентната политическа обстановка. За българските арендатори положението все пак се влошава след 1878 г. – най-вече поради политиката на заселване на мохаджири турци, което води до стесняване на землищата. Тази тенденция се засилва през 1908 г., когато новото младотурско правителство забранява на бейовете турци да продават чифлиците си или части от тях на българските селяни и ги запазва за заселване на мохаджири (Razboynikov, 1960, pp. 178 – 180).

Отношенията на аренда или изполица може да не допринасят особено за аграрната модернизация на империята, но също в никакъв случай не могат да се възприемат като пример за „феодални“ остатъци. Арендуването на земя от селяни, които отделно притежават и своя, е честа практика и след Освобождението. Според Решат Касаба селяните изполичари не могат да се смятат за „зависими“, при положение че работят повече време от годината върху своята земя, отколкото върху чужда. Конкретно за Анадола той обяснява, че основните експортни култури се събират последователно от юли до декември, което дава възможност на селяните изполичари да съчетават производствения цикъл на собствените и арендуваните земи (Kasaba 1999, p. 119).

4. Заключение

В обобщение, едрото чифлишко земеделие така и не става преобладаващо в империята – както видяхме, има различни видове ползване на земята в зависимост от района, почвата и климата, предишните форми на земеползване, наличието на работна ръка, капитал и свободна земя, наличието или отсъствието на номади в района, транспортната система, регионалните и международните възможности за пазар, властта на местните големци, силата на държавния контрол. Ако Добруджа и Бургаско предлагат добри условия за големи чифлици, то не така е в по-голямата част от османските земи, където модерното земеделие е затруднено от липсата на работници и съпротивата на селското население. Фактор е и доходоносното откупвачество на данъци, което осигурява на практикуващите го по-лесен достъп до продукция за износ.

Чифликчийството трудно може да има общо значение дори за ограничени територии като българските. Ако някъде то води почти до вторично укрепостяване, другаде развива изполицата, а в Добруджа и Бургаско – модерното земеделие. По-голямата част от българските селяни остават незасегнати от явлението. В крайна сметка, чифликчийството е многопластово понятие, което трудно се поддава на обобщения. Има сериозна разлика между районите, но архивните документи показват, че капиталистическото развитие на чифлиците не е задължително бавно и неуспешно. Макар и не много като бройка, в страната се оформят редица устойчиви модерни чифлишки стопанства, които допълнително модернизират своята дейност в годините след 1878 г.

В този смисъл, като че ли редица изследователи имат свръхочаквания към османския аг-

рарен капитализъм. Предполага се, че той трябва да обхваща големи територии, да модернизира бързо земеделието и да води страната към индустриализация. Пропуска се фактът, че капиталистическото земеделие по принцип е привилегия само на определени райони като Добруджа, където комбинацията от фактори е благоприятна, както и обстоятелството, че чифликчийството не се ражда в изолирана среда, а е в постоянна комуникация с външното търсене (Braudel, 2002, р. 214). Подобна комерсиализирана зона в Османската империя е плодородната долина Чукурова в Анадола. Тя се характеризира с ниска гъстота на населението и много плодородни почви, които започват масово да се експлоатират след 1862 г. Основно налагането на памука води до бърза капиталистическа трансформация на района (Toksoz, 2013, pp. 383 – 391).

Изобр. 5. Съчетаване на модерната техника с екзотичните камили в чифлика на Холевич, с. Дуранлар (дн. Белгун).
Източник: личен архив на семейство Холевич

Не могат да се отрекат и някои вътрешноосмански фактори, които затрудняват развитието на капиталистическо чифликчийство дори когато външните условия за това са налице. Чифликчиите срещат редица затруднения при узаконяването на своята собственост, има постоянна нужда от лични договорки и подкупи. По-голям проблем за капиталистическото земеделие обаче е общата икономическа криза, която започва от 1873 и продължава до 1896 г. – т.нар. „дълга депресия“, която намалява значително цените на земеделските стоки на световните пазари (Marinova, 2019). Отразява се и общият икономически упадък на империята в края на XIX в. и периферизирането ѝ спрямо индустриализираните западни иконо-

мики, рефлектирало в известния режим на капитулациите. Конкретно в земеделието, влияе и засилената пазарна конкуренция от средата на XIX в. на зърно и памук от Съединените щати, чиято цена е по-евтина заради употребата на робски труд (Mihci, Mihci, 2002, p. 47).

Дългата депресия, както и цялостната политическа нестабилност в българските земи през 70-те години също забавят аграрния капитализъм. С други думи – забавящи фактори определено има, но те не се коренят във „феодалната зависимост“ на селяните, нито в липсата им на собствена земя.

Всъщност възможността селяните (в масовия случай) да разполагат със земята си, води бавна модернизация на земеделието и в традиционните селски стопанства, поне в определени зони. Българските селяни, неангажирани в чифлишкото земеделие, също реагират на европейското търсене и започват да се занимават с модерни култури като коприната, памука и тютюна. В края на XIX в. стотици българи отглеждат тютюн или работят в тютюневите индустрии и протопиндустрии – особено в градове като Кавала, Ксанти и Солун (Nasar, 2019, pp. 15 – 47). Добре известен и изследван отрасъл е розопроизводството, който ще се превърне в емблема не само на района на Казанлък, а и на бъдещата българска държава.

Определено можем да говорим за сериозна приемственост между новата българска държава след 1878 г. и османския аграрен модел, установен през XIX в. Мнозинството от българските селяни владее малки парцели собствена земя, доказвайки това с османските тапици. Зоните с начеващ аграрен капитализъм продължават да се развиват, докато в райони като Видинско, където такива традиции липсват, бройката модерни чифлици е пренебрежима и през XX в.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Adanir, F. 1989. Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule. In: *Chirot, D. The Origins of Backwardness in Eastern Europe*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Aytekin, E. A. 2009. Agrarian Relations, Property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire. *Middle Eastern Studies*, Vol. 45, no 6, pp. 935 – 951.
- Boev, B. 1902. The Colonization of Dobrudzha. *Journal of the Bulgarian Historical Society*. Vol. 6, no. 10, pp. 631 – 652. [Боев, Б. 1902. Колонизацията на Добруджа. *Списание на Българското икономическо дружество*. Год. 6, № 10, с. 631 – 652].
- Botev, S., Y. Kovachev, 1934. *Agriculture in Bulgaria*. Sofia: Pechatnitsa S. M. Staykov. [Ботеv, С., Й. Ковачев, 1934. *Земледелието в България*. София: Печатница С. М. Стайков].
- Braudel, F. 2002. Civilization and Capitalism, 15th – 18th Centuries: The Wheels of Commerce, Vol. 2, Sofia: Prozorec. [Бродел, Ф. 2002. *Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV – XVIII век: Изрите на размяната*, Т. 2, София: Прозорец].
- Dimitrov, S. 1955. Chiftlik estates in the 50s and 70s of the 19th C. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 2, pp. 3 – 34. [Димитров, С. 1955. Чифлишкото стопанство през 50-те – 70-те години на XIX в. *Исторически преглед*, № 2, с. 3 – 34].
- Dimitrov, S. 1956. To the Question of the Abolition of the Sipahi System in Our Lands. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 6, pp. 27 – 58. [Димитров, С. 1956. Към въпроса за отменянето на спахийската система в нашите земи. *Исторически преглед*, № 6, с. 27 – 58].
- Dimitrov, S. 1960. About the Class Stratification Among Peasants in Northeastern Bulgaria in the 1970s of the 19th century. *Izvestia na Instituta za istoria*, Vol. 8, pp. 225 – 271. [Димитров, С. 1960. За класовото разслоение сред селяните в Североизточна България през 70-те години на XIX век. *Известия на Института за история*, Т. 8, с. 225 – 271].
- Dimitrov, S., N. Zhechev, V. Tonev, 1988. *History of Dobrudzha*. Vol. 3, Sofia: Izdatelstvo na BAN [Димитров, С. Н. Жечеv, В. Тонеv, 1988. *История на Добруджа*. Т. 3. София: Издателство на БАН].
- Dobrev, P. 2016. The Holevich Family and the Town of Kotel – from Proto-industrialization towards Capitalist Agriculture. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 1, pp. 308 – 327. [Добреv, П. 2016. Родът Холевич и Котел – от протоиндустрия към земеделие. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 1, с. 308 – 327].
- Dobrev, P. 2019. *The Holeviches: Chiftlik Holders in the Ottoman Empire, Bulgaria and Romania (19th – 20th C.)*. PhD Thesis. Sofia: SU „St. Kliment Ohridski“, Faculty of History. [Добреv, П. 2019. *Чифликчиите Холевич в Османската империя, България и Румъния (XIX – XX век)*. Дисертация за присъждане на ОНС „Доктор“, София: СУ „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет].
- Dolinski, N. 1933. *Agrarian Politics*. Varna: Izdatelstvo i proizvodstvo [Долински, Н. 1933. *Аграрна политика*. Варна: Издателство и производство].
- Fulfill as Required the Handwriting of Sultans. *Exhibition catalog*. 2021. Istanbul: Presidential National Library. [Mucebince Amel Olunan Hatt-ı Hümayunlar Sergi Kataloğu. 2021. İstanbul: Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi].
- Galabov, G. 1947. On the Basic Principles of Land Ownership in the Ottoman Empire and especially

- in Bulgaria under Turkish Rule. *Annual of Sofia University. Historical-Philological Faculty*. Vol. 43, pp. 1 – 92. [Гълъбов, Г. 1947. За основните начала на поземлената собственост в Османската империя и специално в България под турско владичество. *Годишник на Софийския университет – Историко-филологически факултет*. Т. 43, с. 1 – 92].
- Galabov, G. 1955. On Some Issues of Turkish Feudal Land Tenure. *Proceedings of the Economic Institute*. Vol. 9, no. 1 – 2, pp. 165 – 189. [Гълъбов, Г. 1955. По някои въпроси от турското феодално земевладение. *Известия на икономическия институт*. Т. 9, № 1 – 2, с. 165 – 189].
- Gandev, H. 1962. *Origins of Capitalist Relations in the Ciftliks of Northwestern Bulgaria in the Eighteenth century*. Sofia: BAN. [Гандев, Хр. 1962. Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII век. София: БАН].
- Georgieva, G. 2016. General Data on the Demographic, Social and Economic Structure of Gabrovo in the 1840s. In: *Proceedings of the Gabrovo Regional Museum of History*. Vol. 4, pp. 92 – 109. [Георгиева, Г. 2016. Общи данни за демографската социалната и икономическата структура на Габрово през 40-те години на XIX в. В: *Известия на регионален исторически музей – Габрово* Т. 4, с. 92 – 109].
- Georgieva, G. 2017. Tryavna in the Middle of the 19th century. In: *Annual of the Faculty of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo*, Vol. 1, Issue 1, pp. 640 – 660. [Георгиева, Г. 2017. Трявна в средата на XIX в. В: *Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*, т. 1, с. 640 – 660].
- Güran, T. 2013. Economic and Social Structure in a Rural Region in the Mid-19th Century: A Comparative Study on 9 Villages of Koyuntepe District of Plovdiv Sanjak. In: *Research on the Ottoman Economy in the 19th Century*. Istanbul: Bank of Turkey, pp. 233 – 294. [Güran, T. 2013. 19. Yüzyıl Ortasında Bir Kırsal Bölgede Ekonomik ve Sosyal Yapı: Filibe Sancağının Koyuntepe Nahiyesine Bağlı 9 Köy Üzerinde Yapılmış Bir Karşılaştırma Çalışması. – 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi üzerine Araştırmalar. İstanbul: Türkiye Bankası, s. 233 – 294].
- Güran, T. 2013a. Agricultural Policy and Developments in Agriculture, 1839 – 1876. In: *Research on the Ottoman Economy in the 19th Century*. Istanbul: Bank of Turkey, pp. 47 – 68. [Güran, T. 2013a. 19. Zirai Politika ve Ziraatta Gelişmeler, 1839– 1876. – 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi üzerine Araştırmalar. İstanbul: Türkiye Bankası, s. 47 – 68].
- Hristov, H. 1961. On Some Aspects of the Transition from Feudalism to Capitalism in Bulgarian History. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 3, p. 83 – 107. [Христов, Хр. 1961. Някои проблеми на прехода от феодализъм към капитализъм в историята на България. *Исторически преглед*, № 3, с. 83 – 107].
- Hristov, H. 1964. *Agrarian Relations in Macedonia in 19th C. and the Beginning of 20th C*. Sofia: BAN. [Христов, Хр. 1964. *Аграрните отношения в Македония през XIX в. и началото на XX в.* София: БАН].
- Hristov, H. 1976. *The Agrarian Question in the Bulgarian National Revolution*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Христов, Хр. 1976. *Аграрният въпрос в българската национална революция*. София: Наука и изкуство].
- Imber, C. 1997. *Ebu’s-su’ud. The Islamic Legal Tradition*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Inalcik, H. 1969. Capital Formation in the Ottoman Empire. *The Journal of Economic History*, Vol. 29, no. 1, pp. 97 – 140.

- İnalçık, H. 2003. Identity of Ottoman Empire – Power and Subjects. *Balkan Identities*, Vol. 3, pp. 8 – 48. [Иналджък, Х. 2003. Към идентичността на Османската империя – власт и поданици. *Балкански идентичности*, Ч. III, с. 8 – 48].
- Kasaba, Resat, 1991. 'Migrant Labor in Western Anatolia, 1750–1850'. In: Caglar Keyder and Faruk Tabak (eds.), 1991. *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Albany NY: State University of New York Press.
- Kautsky, K. 1899. *The Agrarian Question*. Sofia: Partiyna Socialisticheska Knizhnina. [Кауцки, К. 1899. *Земеделческият въпрос*. София: Партийна социалистическа книжнина].
- Karpat, K. 2002. *Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays*. Leiden, Brill.
- Lampe J., M. Jackson, 1982. *Balkan Economic History, 1550 – 1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington: Indiana University Press.
- Land and Title Deeds after Tanzimat. Register No. 35 from the Imperial Chancellery. Register № 40 Land Law. 2014. Istanbul: Presidency State Archives Directorate. Ottoman Archives Department [40 Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu. 35 Numaralı Kanun-ı Kalemîye defteri. 40 Numaralı Kanunname-i Arazi defteri. 2014. İstanbul: Başkanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı].
- Lapavitsas, C., P. Cakiroglu, 2019. *Capitalism in the Ottoman Balkans: Industrialization and Modernity in Macedonia (The Ottoman Empire and the World)*. London: Bloomsbury Publishing.
- Marinova, M. 2019. The export of grain foods from Svishtov in the context of the „long depression“ of 1873 – 1896. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 4, pp. 345 – 360. [Маринова, М. 2019. Износът на зърнени храни от Свищов в контекста на „дългата депресия“ от 1873 – 1896 г. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 4, с. 346 – 360].
- Milkova, F. 1961. On the Issue of the Development of Hereditary Rights over Miri lands during the Period 1839 – 1877. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 3, pp. 73 – 82. [Милкова, Ф. 1961. Към въпроса за развитието на наследствените права върху мирийски земи през периода 1839 – 1877 г. *Исторически преглед*, № 3, с. 73 – 82].
- Milkova, F. 1970. *Land Property in Bulgarian Lands in the 19th Century*. Sofia: Izdatelstvo „Nauka i izkustvo“. [Милкова, Ф. 1970. *Поземлената собственост в българските земи през XIX век*. София: Издателство „Наука и изкуство“].
- Mihci, H., S.Mihci, 2002. Reflections on the Ottoman Raw Cotton Production and Export during the 1850 – 1913 Period. *Hacettepe University Journal of Economics and Administrative Sciences*, Vol. 20, no. 2.
- Muchinov, V. 2013. *Migration Policies of the Ottoman Empire in the Bulgarian Lands in 19th c. (until 1878)*. Sofia: Regalia 6. [Мучинов, В. 2013. Миграционна политика на Османската империя в българските земи през XIX век (до 1878 г.). София: Регалия 6].
- Mutafchieva, V. 1993. *Ottoman Socio-Economic History (Studies)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Мутафчиева, В. 1993. *Османска социално-икономическа история (Изследвания)*. София: Издателство на БАН].
- Nacar, J. 2019. *Labor and Power in the Late Ottoman Empire: Tobacco Workers, Managers, and the State, 1872 – 1912*, Palgrave Macmillan.
- Nathan, J. 1945. Classes and Class relations in the Bulgarian national revival. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 1, pp. 34 – 48. [Натан, Ж. 1945. Класи и класови отношения в епохата на Българското възраждане. *Исторически преглед*, № 1, с. 34 – 48].

- Nathan, J. 1949. *Marxist-Leninist Doctrine of Socio-Economic Formations*. Sofia: Izdatelstvo "Balgarski pisatel". [Наман, Ж. 1949. *Марксистко-ленинско учение за общественно-икономическите формации*. София: Издателство „Български писател“].
- Nathan, J., L. Berov, S. Tsonev, 1989. *Bulgarian Economy before the Socialist Revolution*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Наман, Ж., Л. Беров, С. Цонеv, 1989. *Икономика на България до социалистическата революция*. София: Наука и изкуство].
- Palairot, M. 2007. *The Balkan Economies 1800 – 1914. Evolution without Development*. Sofia: Apostrofi. [Паларе, М. 2007. *Балканските икономика 1800 – 1914: Еволюция без развитие*. София: Апострофи].
- Pamuk, S. 2010. *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820 – 1913. Trade, Investment and Production*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parveva, S. 2011. *Land and people in the 17th – first decades of the 18th century. Reclamation and organization of the agrarian and social space in the Central and Southern Balkans under Ottoman rule*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“. [Първева, С. 2011. *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII в. Овладяване и организация на аграрното и социалното пространство в Централните и Южните Балкани под османска власт*. София: Академично издателство „Марин Дринов“].
- Penchev, P. 2022. The Emergence of Bulgarian Entrepreneurship during the Renaissance Period. In: *History of Bulgarian Entrepreneurship*, pp. 44 – 90. Sofia: BSMEPA. [Пенчев, П. 2022. Зараждане на българското предприемачество през периода на Възраждането. В: *История на българското предприемачество*, с. 44 – 90. София: АНМСП.].
- Penchev, P., H. Atanasov. 2022. From an Empire to a Nation State: Land Property and its Guarantee in the Balkan: The Case of Bulgaria. *Bulgarian Historical Review*, no. 1 – 2, pp. 3 – 37.
- Pletnyov, G. 1977. Economic Activity of the Industrialist from Tarnovo Stefan Karagyozev during the National Revival. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 1, pp. 62 – 71. [Плетньов, Г. 1977. Стопанска дейност на търновския фабрикант Стефан Карагьозов през Възраждането. *Исторически преглед*, № 1, с. 62 – 71].
- Radushev, E. 1995. *Agrarian Institutions in the Ottoman Empire in the 17th – 18th Centuries*. Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov". [Рагушев, Евг. 1995. *Аграрните институции в Османската империя през XVII – XVIII в.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].
- Razboynikov, A. 1960. Chiftliks and Chiftlik Tenants in Thrace Before and After 1878. *Izvestiya na Instituta za istoriya*. Vol. 9, pp. 143 – 186. [Разбойников, А. 1960. Чифлици и чифлигари в Тракия преди и след 1878. *Известия на Института за история*, № 9, с. 143 – 186].
- Roussev, I. 2021. Byala and the Region the 19th century. In: Yotov, V., A. Minchev, Y. Valeriev, I. Roussev, B. Dryanovski, T. Parushev, 2021. *History of Byala*. Varna: Ongal, pp. 219 – 288. [Русев, И. 2021. Бяла и районът през XIX в. В: Йотов, В., А. Минчев, Й. Валериев, Ив. Русев, Б. Дряновски, Т. Парушев, 2021. *История на Бяла*. Варна: Онгъл, с. 219 – 288].
- Sharova, K., K. Kosev, V. Traykov, (eds.), 1987. *History of Bulgaria*. Vol. 6. *Bulgarian Revival 1856 – 1878*. Sofia: BAN [Шарова, К., К. Косев, В. Трайков, (ред.), 1987. *История на България*. Т. 6. *Българско възраждане 1856 – 1878 г.* София: БАН].
- Sharova, K., K. Mircheva (eds.), 2002. *Family Archive of the Hadjitoshevs*. Vol. 2 (1827 – 1878). Vratsa: Iz-

- datelstvo BG Print. [Шарова, Кр., К. Мурчева, (ред.). 2002. *Семеен архив на Хаджитошеви*. Т. 2 (1827 – 1878). Враца: Издателство БГ Принт].
- Stoianovich, T. 1960. *The Conquering Balkan Orthodox Merchant*, *The Journal of Economic History*, Vol. 20, June.
- Todorov, N. 2023. *The Shepherd Aristocracy. Economy of Kotel and Dobrudja in the 30s and 40s of the 19th c.* Yambol: Tendril. [Тодоров, Н. 2023. *Овчарската аристокрация. Икономика на Котел и Добруджа през 30-те – 40-те години на XIX век*. Ямбол: Тендрил].
- Todorov, N., P. Dobrev, 2022. The Merchants and Their Çiftliks – Dimitar Brakalov and His Agrarian Dilemmas in the 1860s and 1870s. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 7, pp. 320 – 332. [Тодоров, Н., П. Добрев, 2022. Търговците и чифлиците – аграрните дилеми на Димитър Бракалов през 60-те – 70-те години на XIX век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 7, с. 320 – 332].
- Todorov, N., P. Dobrev, 2023. Land as a Factor for Economic Growth. Intertwined Trajectories of Large-scale Agriculture in Bulgaria in the 19th and 20th Centuries. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 8, pp. 93 – 104. [Тодоров, Н., П. Добрев, 2023. Земята като фактор за икономическия растеж. Преплетени траектории на едрото земевладение в България от XIX и XX век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 8, с. 93 – 104].
- Todorova, M. 2008. *Selected Sources for the History of the Balkan Peoples*. Sofia: Paradigma. [Тодорова, М. 2008. *Подбрани извори за историята на балканските народи*. София: Парадигма].
- Toksoz, M. 2013. Modernisation in the Ottoman Empire: The 1858 Land Code and Property Regimes from a Regional Perspective”. In: Kolovos, E. (ed.), 2013. *Halcyon Days in Crete VIII. Ottoman Rural Societies and Economies*, Crete: University Press.
- Tonev, V. 1995. *Bulgarian Black Sea Coast during the National Revival*. Sofia: Akademichno Izdatelstvo Marin Drinov. [Тонев, В. 1995. *Българското Черноморие през Възраждането*. София: Академично издателство „Марин Дринов“].
- Turkish Sources of Bulgarian History*. Vol. 1. 1959. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Турски извори за българската история. Т. 1. 1959. София: Издателство на БАН].
- Turkish Sources for the History of Law in the Bulgarian Lands*. Vol. 1. 1961, Sofia: Sofia: Izdatelstvo na BAN [Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. 1. 1961, София: Издателство на БАН].
- Veinstein, J. 1991. “On the Çiftlik Debate”. In: Keyder, C., F. Tabak (eds), 1991. *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, New York: State University of New York Press, pp. 3 – 42.

Correspondence authors:

Petar Dobrev, Senior Assistant Professor, PhD
 Sofia University, Department of History
 Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Science
 15, Tzar Osvoboditel Blvd.
 1504 Sofia BULGARIA
 E-mail: peterzad@gmail.com
 Web of Science ResearcherID: AAM-4716-2021
<https://orcid.org/0000-0002-5666-213X>

Nikolay Todorov, Associate Professor, PhD
“Angel Kanchev” University of Ruse
8, Studentska St.
7017 Ruse BULGARIA
E-mail: todorovnikolay@abv.bg
SCOPUS Researcher ID: 57416480900
Web of Science Researcher ID: AAF-7073-2021
<https://orcid.org/0000-0002-1306-1289>